

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

УКРАЇНА: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, МЕНТАЛЬНІСТЬ

Навчальний посібник

Укладач О. М. Перепелюк

Умань
Візаві
2021

УДК 94(477)(075.8)

У45

Рецензенти:

Добржанський О. В., доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Доморослий В. І., кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва;

Тацієнко Н. Л., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

*Рекомендувала до друку Вчена рада Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол №16 від 27.04.2021.)*

Україна: історія, культура, ментальність : навч. посіб. / МОН України, У45 Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. О. М. Перепелюк. – Умань: Візаві, 2021. – 157 с.

Навчальний посібник укладено відповідно до вимог кредитно-трансферної системи. У ньому подано програму навчальної дисципліни, плани семінарських занять та короткі відомості, які сприятимуть підготовці студентів до них, основну термінологію, рекомендовану літературу, завдання для ІНДЗ та самостійної роботи, структуру залікового кредиту. Видання буде корисним для викладачів та всіх, хто цікавиться інформацією про історію України та менталітет українців.

УДК 94(477)(075.8)

© Перепелюк О. М., уклад., 2021

© Пітчук Марта, обкладинка, 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Програма навчальної дисципліни «Україна: історія, культура, ментальність».....	5
Оцінювання (визначення рейтингу) навчальної діяльності	8
Підготовка студентів до семінарських занять	9
<i>Матеріали до семінарських занять</i>	
Змістовий модуль 1. Походження української нації	12
Тема 1. Вступ до дисципліни «Україна: історія, культура, ментальність»	12
Тема 2. Становлення української нації: історичний процес.....	19
Тема 3. Українська етнологія: теорія та історія	25
Тема 4. Генеалогія України	40
Змістовий модуль 2. Культурно-духовна спадщина	55
Тема 5. Українська культура як елемент самовираження народу.....	55
Тема 6. Духовна культура українського народу	92
Змістовий модуль 3. Формування українського характеру.....	106
Тема 7. Світогляд українців.....	106
Тема 8. До проблем формування ментальності.....	119
Тема 9. Інформаційна війна як засіб впливу на свідомість	129
Тема 10. Українці і світ	137
Вимоги до підготовки презентації (ІНДЗ).....	141
Перелік тем для індивідуального науково-дослідного завдання.....	143
Підготовка до заліку	145
Тестові завдання для повторення курсу «Україна: історія, культура, ментальність».....	147

ВСТУП

Сучасні світові тенденції стимулюють до оновлення системи освіти та розгляду нових тем і актуальних питань. Вивчення історії, культури та психології власної нації – базова необхідність кожного громадянина. Ця інформація допоможе краще розуміти себе та свій народ.

Мета курсу «Україна: історія, культура, ментальність» – простежити процес формування українського національного характеру (ментальності) через призму історичних подій та культурних факторів.

Завдання: висвітлити базовий понятійно-категорійний апарат даної дисципліни; ознайомити студентів з основними етапами українського націєтворення; розкрити поняття «народ – етнос – нація»; дослідити генеалогію України, духовну культуру та світоглядні уявлення українців; спробувати пізнати сучасні фактори впливу на людську свідомість.

Курс складається із трьох змістових модулів, поділених на десять тем. На вивчення кожного модуля, залежно від його складності й значення, відведено певну кількість годин для аудиторної та самостійної роботи.

У навчальному посібнику «Україна: історія, культура, ментальність» подано необхідну інформацію для успішного оволодіння предметом, зокрема теми семінарських занять із матеріалом, який частково розкриває головні питання; словник термінів, спрямований на допомогу студенту при підготовці до кожного семінару. Навчальний курс є доволі об'ємним за охопленням матеріалу та його міждисциплінарним характером, тому для успішної підготовки студент повинен опрацювати літературу, додану до кожної теми.

У навчальному посібнику також подано інструкцію для підготовки до семінарського заняття, виконання індивідуального науково-дослідного завдання (у вигляді комп'ютерної презентації) та одержання заліку.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «УКРАЇНА: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, МЕНТАЛЬНІСТЬ»

Змістовий модуль 1. Походження української нації

Вступ до дисципліни «Україна: історія, культура, ментальність». Предмет, об'єкт, мета, завдання курсу «Україна: історія, культура, ментальність». Понятійно-категорійний апарат («історія», «культура», «ментальність»). Головні питання дисципліни.

Становлення української нації: історичний процес. Періодизація історії України. Характеристика кожного етапу. Ключові події історії, що вплинули на формування української культури, світогляду та національного характеру.

Українська етнологія: теорія та історія. «Народ», «етнос», «нація»: сутність понять. Генеза української нації. Народ-нація: шлях до національного самовизначення.

Генеалогія України: трипільці; анти; русичі; козаки; «брати» менші і старші (українці у ХІХ столітті); Homo Sovieticus; людина пострадянська сучасна.

Змістовий модуль 2. Культурно-духовна спадщина

Українська культура як елемент самовираження народу. Культурні прояви у різний історичний період. Форми та засоби культурного вираження українського народу.

Духовна культура українського народу. Релігія та духовність. Язичництво та християнство.

Змістовий модуль 3. Формування українського характеру

Світогляд українців. Міфи, легенди, вірування, забобони.

До проблем формування ментальності. Поняття «ментальності».

Інформаційний простір як засіб впливу на свідомість.

Українці і світ. Українська діаспора – генетичний скарб. Територіальна ізольованість. Світова культурна інтеграція. Міжнаціональна ментальна взаємодія.

Програма та структура навчальної дисципліни «Україна: історія, культура, ментальність» на 1-й навчальний семестр I курсу

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин							
	денна форма навчання				заочна форма навчання			
	усього	у тому числі			усього	у тому числі		
		л	с	с/р.		л	с	с/р
1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>Змістовий модуль 1. Походження української нації</i>								
Тема 1. Вступ до дисципліни «Україна: історія, культура, ментальність»	8	2	2	4	8	2		6
Тема 2. Становлення української нації: історичний процес	10	4	2	4	12	2	2	8
Тема 3. Українська етнологія: теорія та історія	8	2	2	4	12	2	2	8
Тема 4. Генеалогія України	8	2	2	4	8	2		6
Разом за змістовим модулем 1	34	10	8	16	40	8	4	28
<i>Змістовий модуль 2. Культурно-духовна спадщина</i>								
Тема 5. Українська культура як елемент самовираження народу	12	4	4	4	10	2	2	6
Тема 6. Духовна культура українського народу	8	2	2	4	6			6
Разом за змістовим модулем 2	22	6	6	8	16	2	2	12

Змістовий модуль 3. Формування українського характеру

Тема 7. Світогляд українців	8	2	2	4	6			6
Тема 8. До проблем формування ментальності	12	4	4	4	14	2	2	10
Тема 9. Інформаційний простір як засіб впливу на свідомість	8	2	2	4	8	2		6
Тема 10. Українці і світ	8	2	2	4	6			6
Разом за змістовим модулем 3	34	10	10	16	34	4	2	28
<i>Усього годин</i>	90	26	24	40	90	14	8	68

**ОЦІНЮВАННЯ (ВИЗНАЧЕННЯ РЕЙТИНГУ)
НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Поточне оцінювання і самостійна робота										ІК	ІНДЗ	Сума
ЗМ 1				ЗМ 2		ЗМ 3				20	20	100
T 1	T 2	T 3	T 4	T 5	T 6	T 7	T 8	T 9	T 10			
5	5	5	5	10	5	5	10	5	5			

ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ: НАЦІОНАЛЬНА ТА ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90-100	A	Відмінно	Зараховано
82-89	B	Добре	
75-81	C		
69-74	D	Задовільно	
60-68	E		
35-59	FX	Незадовільно з можливістю повторного складання	Не зараховано з можливістю повторного складання
1-34	F	Незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	Не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське (лат. *seminarium* – розсадник) *заняття* – вид навчальних практичних занять, який передбачає поширення під керівництвом викладача знань шляхом усних виступів і обговорень, підготовлених студентами доповідей і повідомлень чи проблемного, заздалегідь не підготовленого питання, участь студентів у дискусіях, виступи з доповненнями до відповідей колег.

Основні дидактичні цілі їх проведення:

- створення педагогічних умов для поглиблення і закріплення знань студентів з основ курсу, набутих під час лекцій та самостійного опрацювання навчальної інформації;
- спонукання студентів до колективного творчого обговорення найбільш складних питань навчального курсу, мотивація їх до самостійного вивчення наукової та методичної літератури, формування в них навичок самоосвіти;
- оволодіння методами аналізу фактів, явищ і проблем, що розглядаються, та формування вмінь і навичок виконання різних видів майбутньої професійної діяльності.

Особливостями семінару як форми навчальних занять є:

- активна участь самих студентів у з'ясуванні сутності проблем, питань, запропонованих до розгляду;
- можливість студентові вільно висловлюватися під час розгляду питань, які обговорюють;
- допомога викладача у побудові логіки висловлювань та міркувань;
- навчальна мета семінару вимагає доброї підготовки студентів до заняття;
- якщо студенти слабо підготовлені до заняття, то семінарське заняття перетворюється у фронтальну бесіду (викладач ставить питання, студенти відповідають на них).

На семінарах студенти розширюють, поглиблюють і зміцнюють набуті на лекціях і під час самостійної роботи знання, накопичують у пам'яті нові факти, положення, учаться критично аналізувати документи й матеріали, набувають навичок публічних виступів,

ведення полеміки, обстоювання власних поглядів, виробляють уміння користуватися науковою термінологією й поняттями.

Залежно від мети, завдань і змісту у вищій школі використовують різні типи семінарських занять (семінар-бесіда, семінар доповідей і повідомлень, семінар-диспут), для кожного з яких характерна особлива структура і методика проведення.

Найпоширенішим є семінар-бесіда. Він має таку структуру:

1. Вступне слово керівника семінарського заняття, під час якого він мотивує необхідність обговорення запропонованих питань та визначає конкретне завдання для семінарського заняття.

2. Основна частина семінару, на яку відводиться найбільше часу, – це бесіда за питаннями, запропонованими для обговорення. Викладач ставить запитання до всієї групи, але вибирає серед бажаючих того, хто буде відповідати першим. Надалі до обговорення питань залучаються інші студенти, які доповнюють чи виправляють своїх попередників. Так семінарське заняття переростає в розгорнуту бесіду з групою. Заключне слово керівника семінару до окремого питання потрібне, якщо проблема не повністю з'ясована. Тоді викладач зобов'язаний доповнити чи уточнити питання.

3. Заключне слово після розгляду всіх питань теми наприкінці заняття є обов'язковим. Викладач оцінює рівень підготовки студентів до заняття, виставляє відповідні бали, підбиває підсумки та робить узагальнення з теми, дає завдання на наступне заняття.

Алгоритм підготовки до семінарського заняття:

1. Проаналізуйте тему та план заняття, подумайте над його цілями й основними проблемами.

2. Опрацюйте рекомендовану навчальну, наукову та методичну літературу, при цьому обов'язково конспектуйте і занотуйте прочитане, виписуйте те, що, на ваш погляд, сприятиме ефективному проведенню семінарського заняття.

3. Намагайтеся сформулювати свою думку з кожного питання і обґрунтувати свої міркування.

4. Запишіть запитання, які виникли у вас під час підготовки до семінарського заняття, зверніться за консультацією до викладача.

Одним із шляхів запам'ятовування та засвоєння матеріалу є ведення записів прочитаного. Основні форми записів – план, виписки, тези, анотація, резюме, конспект.

У доповіді на семінарському занятті студент повинен чітко і повністю розкрити зміст запитання, підкріплюючи висловлені думки опрацьованою літературою. Не варто перевищувати ліміт виступу – 10 хвилин. Якщо розглянуте питання було розкрито недостатньо, студенти можуть продовжити обговорення у вигляді доповнень до основної доповіді. Викладач може поставити запитання доповідачеві та решті студентів для уточнення певних положень.

МАТЕРІАЛИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Тема 1. Вступ до дисципліни «Україна: історія, культура, ментальність» (2 год.)

План

1. Предмет, об'єкт, мета, завдання курсу «Україна: історія, культура, ментальність».
2. Понятійно-категорійний апарат («історія», «культура», «ментальність», «релігія», «етнос», «нація»).
3. Історіографія дисципліни.

Предмет, об'єкт, мета, завдання курсу «Україна: історія, культура, ментальність»

Предметом вивчення дисципліни «Україна: історія, культура, ментальність» є людська спільнота, яка населяла територію України у різний історичний період: від появи до сьогодення.

Об'єкт: українська нація.

Мета: простежити процес формування українського національного характеру (ментальності) через призму історичних подій та культурних факторів.

Завдання:

- висвітлити основний понятійно-категоріальний апарат дисципліни;
- ознайомити студентів з основними етапами українського націєтворення;
- розкрити поняття «народ – етнос – нація»;
- дослідити генеалогію України;
- дослідити духовну культуру та світоглядні уявлення українців;
- спробувати пізнати сучасні фактори впливу на людську свідомість через ЗМІ та інші ресурси.

Історія як наукове поняття. Основні визначення цього поняття

Історія як наука займає своє притаманне лише їй місце серед гуманітарних наук. Слово «історія» – давньогрецького походження (від *historia* – оповідь про минулі події, про те, що пізнано). Спочатку воно мало такі значення, як «дослідження», «розшукування», «розповідь про те, що дізналися». Термін «історія» багатозначний. Два з цих значень потрібно чітко розрізнити: перше, історія – наука, що вивчає минуле, життя суспільства, плин подій та ін.; друге – це саме життя суспільства, його розвиток, якісь події.

Сучасна наука вносить новий людський вимір у розуміння терміна «історія», що має особливе значення, бо близьке минуле вітчизняної історичної науки, яке ще тримає її в тенетах марксистських догм, під які «підганялися» історичні знання, зумовило схематичне (безперервний поступ людства від нижчої до вищої формації) сприйняття історії, яке деформувало історичну свідомість кількох поколінь. Конкретний історичний матеріал підганяли під універсальні схеми. Не брали до уваги те, що давно вже стало надбанням світової науки: свідомість людей різних епох (а отже, їх сприйняття історичного минулого), яке було в якісному відношенні різним. Не брали до уваги й те, що в різні епохи існувала неповторна своєрідність культур різних етносів.

Сучасна історична наука формувалася вже з початку ХХ століття в новому напрямку, у центрі якого постала людина. Тепер історія як «історична антропологія» вивчає насамперед людину в різних проявах її життя та діяльності – економіці, політиці, духовній культурі.

Слово «**культура**» походить від латинського *colō, -ere*, що означає «культивувати». Існує багато визначень культури. Одні дослідники трактують термін «культура» як сукупність цінностей духовного життя. Інші, звужуючи це поняття, відносять до культури лише ідеологію, яка повинна обслуговувати сферу виробництва. Існує понад 500 визначень культури.

Термін «культура» спочатку не означав якогось особливого предмета, стану або змісту. Він був пов'язаний з уявленнями про дію, спрямовану на щось, і тому вживався з певним доповненням, що

означало культуру чогось: культуру духу, культуру розуму тощо. Пізніше культуру стали розуміти як «людяність», що виокремлює людину з природи, варварського стану. Культура стала мірою, що відрізняла римлянина від варвара, цивілізовану людину від дикуна, природне від неприродного (штучного).

Первісно це визначення стосувалось землеробської праці. У переносному значенні «культура» – це догляд, поліпшення, ушляхетнення тілесно і душевно духовних нахилів та здібностей людини; існує культура тіла, душі й духовна культура (уже Цицерон говорить про *cultura animi* – культуру душі).

Отже, культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, які відображають активну творчу діяльність людей в освоєнні світу в історичному розвитку суспільства.

Аналіз сутності культури, її місця, ролі в суспільстві дає можливість виокремити основні взаємопов'язані аспекти культури:

- культура – народжене суспільством соціальне явище, що відображає його якісну характеристику та збагачує духовне життя людини;

- культура – процес творчої діяльності людини, спрямованої на пізнання навколишнього світу і самої людини в цьому світі, на отримання об'єктивної і достовірної інформації про світ, де головну роль відіграє наука і мистецтво;

- культура покликана допомогти людині не тільки пізнати світ і саму себе, але й визначити своє місце у світі, світоглядні установки;

- культура включає в себе сутність досягнутих людиною під час освоєння світу матеріальних і духовних цінностей, а також відповідних ціннісних орієнтацій людини у світі;

- культура, створюючи необхідні для орієнтації людини у світі норми поведінки та оцінки, забезпечує регулювання соціальних відносин людей;

- культура є потужним фактором формування людських сутнісних сил, формування людини в людині, перетворення її

природних захоплень, потреб, емоцій на справжні людські. Саме в цьому полягає її гуманістичний зміст.

Ментальність, менталітет (від лат. mens (mentis) – розум, мислення, душевний склад) – сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які формують способи бачення світу та уявлення людей, що належать до тієї або тієї культурної спільноти. Як будь-який соціальний феномен *ментальності історично мінливі*, але зміни в них відбуваються дуже повільно. Основні наукові дисципліни, які досліджують феномен менталітету, – соціальна психологія, соціолінгвістика, соціальна історія, культурологія та соціальна антропологія.

У суспільних і гуманітарних науках паралельно з «ментальністю» часто використовують синонімічне поняття «менталітет». Співвідношення цих двох понять, визначення більш загальної та конкретно-операційної категорії залишається дискусійним питанням, яке по-різному вирішують у межах окремих наукових напрямів та підходів.

Термін «ментальність» використовував ще в XIX столітті американський філософ Р.-У. Емерсон (1803–1882), який прагнув поєднати метафізичні та психологічні проблеми суспільних настроїв. Поняття «колективні ментальності» використовував також французький історик і філософ А. де Токвіл, автор книги «Демократія в Америці» (1835), у якій він намагався визначити причини упереджень, тобто помилкових поглядів, звичок і пристрастей, поширених в американському суспільстві.

У науковий обіг термін «ментальності» запровадив французький етнолог і соціоантрополог Л. Леві-Брюль (1857–1939), який вивчав дологічне мислення і «колективні уявлення» (або «ментальності») т. зв. примітивних народів.

Історіографія дисципліни

При вивченні курсу потрібно звертати основну увагу на його міждисциплінарність. Щоб сформувавши уявлення про український національний характер (менталітет, ментальність), потрібно дослідити

українську історію, культуру, релігію, етнографію, послуговуючись працями дослідників цієї галузі. Фрагментарні уявлення можна почерпнути із запропонованого списку літератури.

Завдання для самостійної роботи (4 год.)

- 1. Розкрити значення понять «історія», «культура», «ментальність».*
- 2. Проаналізувати праці істориків, етнографів, культурологів, релігієзнавців у яких розкрито основні питання курсу «Україна: історія, культура, ментальність».*

Основні терміни і поняття

Історія (від дав.-гр. *ἱστορία*, «оповідь», «переказ про відоме, досліджене минуле») – наука, яка вивчає минуле людства, покладаючись при цьому на письмові, усні та матеріальні свідчення минулих подій.

Культура (лат. *culture* – «обробіток», «обробляти») – сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії; історично набутий набір правил усередині соціуму для його збереження та гармонізації.

Релігія (від лат. *religio* – «зв'язок») – особлива система світогляду та світосприйняття конкретної людини або групи людей, набір культурних, духовних та моральних цінностей.

Етнос (від грец. *ἔθνος* – «народ», «плем'я») – спільнота, у яку люди об'єднані уявленнями про спільне походження та наявністю культурної спільності – мови, звичаїв, міфів, епосу.

Нація (від лат. *natio* – «рід», «плем'я») – спільнота людей, об'єднана певною назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних і політичних цінностей та самоідентифікацією.

Ментальність, менталітет (від лат. *mens (mentis)* – «розум», «мислення», «душевний склад») – сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які

формують способи бачення світу та уявлення людей, що належать до тієї або іншої культурної спільноти.

Список рекомендованої літератури

1. Бабина Т. Історичні виміри менталітету: своєрідність українського світу. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія.* 2012. Т. 20. Вип. 22(2). С. 8–12.
2. Більченко Є. Міфологема «Схід – Захід» та український контекст: православна соборність vs католицький персоналізм. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія.* 2014. Т. 22. Вип. 24(2). С. 21–31.
3. Більченко Є. Мотив чужого як чинник формування етнокультурної ідентичності українства. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Філософські науки.* 2010. Вип. 75. С. 84–88.
4. Бойко О. Історія України: посібник. 2-ге вид., допов. Київ: Видавничий центр «Академія», 2002. 656 с.
5. Галайчук В., Глушко М. та ін. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. 816 с.
6. Гринів О. Українська націологія: проблеми теорії. Курс лекцій для аспірантів. Львів, 2016. 676 с.
7. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ–ХХ століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
8. Залізник Л. Первісна історія України : навч. посіб. Київ: Вища шк., 1999. 262 с.
9. Ігнатенко І. Етнологія для народу: звичаї, обряди, вірування, свята українців: науково-популярне видання. Харків: КСД, 2016. 320 с.
10. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Київ: Дуліби, 2013. 228 с.
11. Ігнатенко І. Народна медицина та магія українців. Харків: КСД, 2016. 320 с.

12. Ігнатенко І. Народна медицина українців Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах). Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. 336 с.
13. Ігнатенко І. Чоловіче тіло у традиційній культурі українців: науково-популярне видання. Харків: КСД, 2016. 224 с.
14. Ігнатенко І. Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців. Харків: КСД, 2017. 240 с.
15. Каганець І. Арійський Стандарт: Технологія переходу в Простір волі. Київ-Тернопіль: Мандрівець, 2014. 576 с.
16. Крупник Л. Історія України : формування етносів, нації, державності: навч. Посібник. Київ: Центр учб. літ., 2009. 216 с.
17. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: у 2 т. Київ: МАУП, 2007. 331 с.
18. Лук'яненко Л. Де ти, доле України? Київ: Телерадіокомпанія «ІК», 2011. 266 с.
19. Макарчук С. Етнічна історія України: навч. Посібник. Київ: Знання, 2008. 471 с.
20. НАН України. Історія української культури в 5 томах.
21. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Львів, 1876. 80 с.
22. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 493 с.
23. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Київ: Laurus, 2013. 436 с.
24. Плохій С. Остання імперія: занепад і крах Радянського Союзу. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 512 с.
25. Плохій С. Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ: Критика, 2015. 429 с.
26. Соколова В. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – нач. XX в. Москва: Наука, 1979. 284 с.
27. Шаян В. Віра предків наших. Т. 1. Луцьк, 2000. 902 с.

Тема 2. Становлення української нації: історичний процес (2 год.)

План

1. Періодизація історії України.
2. Ключові події історії, що вплинули на формування української культури, світогляду та національного характеру.
3. Традиції українського національного державотворення (княжа доба, козацько-гетьманська доба, від феномену «держави в державі» до програми державної незалежності).

Періодизація історії України

Для кращого усвідомлення історичного процесу існують критерії, які впорядковують історичні дані. Одним із таких критеріїв виступає наукова періодизація історії.

Першим, хто спробував логічно та обґрунтовано здійснити загальну наукову періодизацію українського історичного процесу був, Михайло Грушевський. Його концепція про наукову періодизацію історії України викладена в статті «Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904 р). Дослідник виокремлює декілька періодів історії України, поєднуючи їх у дві доби – стару (старі часи, княжий та литовсько-польський періоди) та нову (козацький період), які називає тезою і антитезою, що синтезують українське відродження початку ХІХ століття.

Одночасно з М. Грушевським науковець Д. Дорошенко підготував бібліографічний покажчик джерел з історії України, який вийшов 1904 р. Він містив 25 розділів і 722 позиції. У ньому покажчику автор уперше подав свою схему періодизації історії України:

- археологічний період;
- княжий;
- литовсько-польський (Козаччина);
- московський (Руїна, Гетьманщина);
- Запоріжжя;
- середина ХVІІІ – 60-ті роки ХІХ ст.;
- новітня доба.

У радянські часи така періодизація історії України через моменти політичні, державні, національні, релігійні, зображення історичного поступу українського народу окремо від інших народів, особливо російського, була названа антинауковою.

Історичну схему М. Грушевського в основному прийняли і відповідно доповнили історики в діаспорі. О. Оглоблін виокремив три основні періоди розвитку українського народу і його держави. Перший період – це княжа державна формація (Київська Русь і Галицько-Волинська держава); другий – козацько-гетьманська держава; третій – модерна українська державність, яка відродилася в 1917–1918 рр.

У сучасній зарубіжній україністиці історію розуміють як серію «культур» («цивілізацій»), які йдуть одна за одною або співіснують одна з одною, а в середині цих «культур» розглядають історію як взаємодію різних вікових «поколінь». Ці принципи періодизації загальної історії науковці переносять і на періодизацію історії українського народу, формулюючи дві основні ідеї історичного розвитку української нації: ідею європеїзму та ідею української державності.

Періодизація історії України в контексті загальної історії:

1) **Стародавня історія.** Найтриваліший період, що охоплює події від появи людей на території України і до Великого переселення народів.

2) **Середньовічна історія.** Розповідає про події, що відбувалися в період від Великого переселення слов'ян до кінця XV ст.

3) **Нова історія.** Характеризує розвиток українських земель у XVI–XIX ст.

4) **Новітня історія.** Знайомить із подіями від початку XX ст. і до сьогодення.

Ключові події історії, що вплинули на формування української культури, світогляду та національного характеру

Історія свідчить, що деякі події, що траплялися за час існування тієї чи тієї цивілізації, ставали вузловими та приводили до певних

суспільних зрушень і перетворень, що відображалися на поведінці та мисленні людей, формували світогляд та колективну поведінку й психологію. Тобто на формування менталітету впливають зовнішні фактори, певні історичні події. Можна припустити, що в історії України ними були:

- поява першої людини на території українських земель;
- поширення Трипільської культури;
- грецька колонізація Північного Причорномор'я;
- Велике переселення народів;
- формування Київської Русі;
- запровадження християнства;
- поява козацтва;
- польський, литовський, російський та австрійський впливи;
- дві світові війни;
- революція 1917–1921 рр.;
- включення України до СРСР;
- проголошення незалежності України;
- Помаранчева революція;
- Революція гідності;
- російсько-українські війни;
- інформаційна війна.

Традиції українського національного державотворення

Перший великий етап формування держави і права України: від часу появи перших державних утворень на території України в Північному Причорномор'ї і Приазов'ї (до нової ери) до часу, який передував Лютневій демократичній революції.

У межах першого етапу історії держави і права України досить чітко виокремлюються такі періоди:

- перші державні утворення і право на території Північного Причорномор'я і Приазов'я (середина I тис. до н.е. – V ст. н.е.);
- становлення і розвиток держави і права Київської Русі (VI – початок XII ст.);

- держава і право феодально-роздробленої Русі (XII – XIV ст.);
- суспільно-політичний лад і право в українських землях під владою іноземних загарбників (кінець XIV – перша половина XVII ст.);
- формування Української національної держави та її розвиток у період народно-визвольної війни 1648 – 1654 рр., автономія України в складі Росії в другій половині XVII ст.;
- суспільно-політичний лад і право України в період обмеження її автономії царатом (перша половина XVIII ст.);
- кінцева ліквідація царатом автономного устрою України (друга половина XVIII ст.);
- суспільно-політичний лад і право України в складі Російської імперії (перша половина XIX ст.);
- суспільно-політичний лад і право України в період проведення в Росії буржуазних реформ (друга половина XIX ст.);
- суспільно-політичний лад і право України на початку XX ст. (до лютого 1917 р.).

Другий етап історії держави і права України складається з таких періодів:

- суспільно-політичний лад України після перемоги Лютневої демократичної революції (лютий-жовтень 1917 р.);
- українська національна державність (листопад 1917 – 1920 рр.);
- утворення Української радянської республіки, держава і право УСРР в роки громадянської війни і воєнної інтервенції;
- держава і право України в умовах нової економічної політики (1921 – початок 1929 рр.);
- держава і право України в період тоталітарно-репресивного режиму (1929 – 1941 рр.);
- держава і право України в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.);
- держава і право України в перші повоєнні роки (1945 – середина 1950-х рр.);

- держава і право України в період десталінізації (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.);
- держава і право України в «Брежнєвський період» неосталінізму (середина 1960-х – середина 1980-х рр.);
- держава і право України в період «перебудови» (1985 – 1991 рр.).

Другий етап закінчується сьогоднішнім, коли в політичній боротьбі справедливу перемогу здобуло одвічне прагнення українського народу створити незалежну суверенну державу.

Завдання для самостійної роботи (4 год.)

1. Проаналізувати декілька видів періодизації історії України.
2. З'ясувати причинно-наслідкові зв'язки ключових подій в історії України.

Основні терміни і поняття

Історична періодизація – поділ історії на певні періоди, що є історичними етапами суспільного або культурного розвитку країн та народів і характеризуються визначними подіями, явищами або процесами.

Держава – особлива форма організації співжиття численних спільнот людей, яка характеризується наявністю таких основних ознак, як: 1) державний управлінський механізм (державний апарат); 2) право; 3) визначена територія.

Список рекомендованої літератури

1. Аркас М. Історія України-Русі. Репринтне видання 1912 р. Київ: Наш Формат, 2020. 528 с.
2. Білоцерківський В. Історія України: навчальний посібник. К: Центр учбової літератури, 2007. 535 с.
3. Бойко О. Історія України: посібник. 2-ге вид., допов. Київ: Видавничий центр «Академія», 2002. 656 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ–ХХ століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.

5. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. К.: Вища школа, 1990.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України. К: Наукова думка, 1992.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України: у 2-х томах. К.: Глобус.1992.
8. Залізник Л. Первісна історія України: навч. посіб. Київ: Вища шк., 1999. 262 с.
9. Іванченко Р. Історія без міфів: бесіди з історії укр. державності: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: МАУП, 2007. 622 с.
10. Історія України: нове бачення / Під ред. В. А. Смолія. К: Альтернатива, 2000. 464 с.
11. Комаринська З. Історія України: посібник для самостійного вивчення та підготовки до семінарських занять. Львів: ЛБІ НБУ, 2005. 191 с.
12. Оглоблин О. Проблема схеми історії України ХІХ–ХХ століття (до 1917 року) (вступна стаття О.В.Яся). *Український історичний журнал*. 2016. № 6. С. 192.
13. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Видавництво: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 432 с.
14. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х томах. К: Либідь, 1993.
15. Світленко С. Українська модерна нація: чинники формування та становлення наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. 2010. Т. 18. Вип. 18. С. 29–42.
16. Чутский А. Історія України: навчальний посібник. К: МАУП. 2006. 345 с.

Тема 3. Українська етнологія: теорія та історія (2 год.)

План

1. Народ, етнос, нація: сутність понять.
2. Титульна нація, національні меншини та етнічні групи.
3. Наукові засади українського етногенезу. Концепції походження українського народу.
4. Соціальна структура української нації в різні історичні періоди.

Народ, етнос, нація: сутність понять

Поняття «етнос» (від грецького «ethnos» – народ, плем'я) увійшло в історико-етнографічну науку зі Стародавньої Греції, де воно використовувалося для позначення окремих племен та народів.

Етноси (народи) в своєму розвитку пройшли ряд етапів. Першим типом етнічної спільності був рід – кровно-родинна спільність людей. На основі розвитку родових відносин виникло плем'я – етносоціальна спільність людей із власним ім'ям, територією, мовою (діалектом племені), своїми звичаями, культовими обрядами. Наступним типом стала народність – етносоціальна спільність людей, яка має єдність членів за походженням, культурою, мовою, історичною долею. Як докапіталістична етнічна спільність народність мала риси натурального господарства та господарської відокремленості різних регіонів. Народність стала необхідною сходинкою та базою формування націй.

Рід – плем'я – народ – нація – ось головні етапи становлення та розвитку етнонації. У сучасній суспільствознавчій літературі етнос визначають як стійку соціальну спільність людей, об'єднаних мовою, своєрідністю культури, побуту, традицій, звичаїв, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших подібних спільнот (самосвідомості).

Націю як основне поняття націології доцільно аналізувати в контексті споріднених понять. Серед них насамперед доцільно назвати поняття *народ*. Вітчизняний націолог О. І. Бочковський стверджує, що народ – це старий витвір не лише історичного, а й природного процесу, вихідними точками якого були розпорошені племена, злучені кров'ю,

цебто спільним походженням. Територія як спільна батьківщина об'єднувала народи. Завершенням процесу націєтворення вчений вважає виникнення *модерної нації*.

Спираючись на націологічні здобутки західних учених, Степан Рудницький запропонував свою дефініцію самостійного народу (нації), яка звучить так: самостійним народом, або нацією, зовемо більшу чи меншу групу людства (відміну людської породи), що має певну суму своєрідних, собі тільки питомих прикмет, котрі в'яжуть усі індивідууми цієї групи в одну цілість. Цими прикметами є:

1. Антропологічна расовість (своєрідна будова й вигляд тіла).
2. Самостійна серед інших мова (з літературою, наукою і т. ін.).
3. Питомі історичні традиції і змагання (на політичному, суспільному та інших полях).
4. Питома культура (як матеріальна, так і духовна) й поспільні культурні стремління.
5. Питома суцільна національна територія, на котрій або була, або є, або може бути питома національна держава.

Титульна нація, національні меншини та етнічні групи

Поняття «титульна нація» вперше ввів французький поет та політичний діяч націоналістичного спрямування Моріс Баррес наприкінці XIX століття. Ним він позначив домінуючу етнічну групу, мова та культура якої стають основою для державної системи освіти. Титульні нації Баррес протиставляв національним меншинам із етнічними діаспорами. Баррес вважав, що національна держава може бути сильною тільки за двох умов: національні меншини та етнічні діаспори повинні зберігати лояльність до держави титульної нації, а титульна нація повинна підтримувати «свої» національні меншини за кордоном. Титульна нація в Україні – українці.

Визначення «національної меншини» базуються на суб'єктивних та об'єктивних критеріях: 1) до об'єктивних, очевидно, варто зарахувати: чисельну меншість, термін проживання на території держави та громадянство, стійкі етнічні характеристики (етнічні,

релігійні, мовні, культурні риси, консолідованість меншини), невідомі становище, відсутність власної державності на території проживання; 2) до суб'єктивних – прагматичне бажання зберегти статус-кво. До цього часу в Україні існувала думка, що «національна меншина» – це окремі групи населення в державі, мовно і культурно відмінні від панівної нації, які мають власне минуле та прагнуть до самобутнього існування як національна спільнота.

В Україні, окрім українців, живуть представники ще понад 100 інших націй. Найчисельнішими з них є росіяни, євреї, білоруси, молдовани, болгары, поляки, угорці, румуни, греки, татари, вірмени, роми та ін.

В українській науковій літературі дедалі частіше спостерігається ототожнення, заміна поняття «національна меншина» на термін «етнічна меншина» чи «етнічна спільнота». Пояснюється це становленням в Україні нового наукового напрямку – етнодержавознавства, толерантним ставленням до представників усіх національностей та такою державною етнонаціональною політикою, яка дає змогу титульному етносу бути об'єктом державної етнонаціональної політики.

«Етнічною групою» або субетносом називають певну групу людей, що належить до конкретного етносу. Вона зберігає традиційні елементи побутової культури, діалектні відмінності в мові і складає історико-культурну спільність. Традиційно-побутові особливості етнографічних груп (субетносів) виявляються в одязі, житлі, звичаях, обрядах, фольклорі, народній музиці та декоративно-прикладному мистецтві.

Поява етнографічних груп зумовлена історичними особливостями розвитку окремих територіальних груп конкретної народності чи нації, їх соціальним і політичним становищем, географічними умовами, заняттями, що позначається на культурі і побуті цих груп. Часто такі групи мають самоназву і є етнографічними групами (субетносами) конкретного етносу.

Упродовж багатьох століть на українській етнічній території сформувалися різні етнографічні групи. Серед них лемки, долиняни,

гуцули, покутяни, ополяни, подоляни, волиняни, батюки, холмщаки, підгіряни, підляшуки, пінчуки, поліщуки, литвини, польовики, черкаси, переяславці, полтавці, кирдани, севрюки, слобожанці, степовики, задунайці, кубанці, донці та інші етнолокальні групи з нечіткою етнічною самосвідомістю, але з певними культурно-побутовими особливостями.

За умов урбанізації і стрімкого економічного розвитку активізується культурно-побутова інтеграція цих груп з навколишнім населенням. Внаслідок внутрішньо-етнічної консолідації українців згадані специфічні особливості цих груп згладжуються, звужується сфера їх впливу і окремі з них перестають існувати. Етнічні групи українського етносу зараз найкраще збереглися в межах Українських Карпат та Закарпаття – бойки, гуцули, лемки.

Наукові засади українського етногенезу. Концепції походження українського народу

Формування етнічної культури нерозривно пов'язане з формуванням самого народу (етногенезом), тому, розглядаючи українську культуру, зупинимось на проблемах етногенезу українців. Нагадаємо основні теорії походження українців:

- теорія «споконвічності» – українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 30-40 тис. до 2-3 млн. років;
- теорія автохтонності, згідно з якою етнічну основу українців складало населення пізнього палеоліту, яке проживало на території України, а росіяни і білоруси мали свою окрему етнічну основу й територію проживання;
- теорія «єдиної колиски» (яка була загальноприйнятою в СРСР у 30-80-і рр. XX ст.): зародження і розвиток трьох близьких слов'янських народів з єдиної давньоруської народності;
- теорія «незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів», тобто українців, росіян, білорусів.

Київська Русь була поліетнічною, тобто багатонаціональною державою. В основному в сучасній літературі початком націогенези

українців вважають період Київської Русі, хоч він і не досяг тоді завершення. Згодом внаслідок несприятливих історичних обставин цей процес був перерваний і поновився на повну силу в XV – XVII сторіччях. У цьому, ймовірно, і полягає специфіка етногенезу українців.

Формування українського етносу остаточно завершилося на рубежі XVI – XVII століть, причому каталізаторами цього процесу стали загроза фізичного знищення з боку Степу (утворення Кримського ханства – васала Османської імперії), національний гніт польської шляхти і внутрішня зрада еліти – перехід аристократії до католицизму й укладення церковної унії. На хвилі національної боротьби росла національна самосвідомість, яка на побутовому рівні проявилася в усвідомленні своєї приналежності до «руського народу», а на вищому, ідеологічному рівні – у боротьбі за національні права, православ'я, створення національних державних інститутів і атрибутів.

Складність етнічної історії українців відображена і в різноманітності самоназв (етнонімів), назв, утворених іншими народами та назв країни й держави. З моменту зародження українського етносу ключовим було поняття Русь. Причому в різні періоди домінували такі його варіанти: «Русь», «Мала Русь», «Малоросія», «Південно-Західна Росія».

Визнання назви «Україна» (уперше згадане в 1187 році в Київському літописі) відбулося у XVII ст., але тоді вона співіснувала з іншою – «Малоросія», яка поширилася після приєднання українських земель до Російської імперії. Тільки з початку XX століття етнонім «Україна» став домінуючим.

Самоназва «українець» довго була малопоширеною. Це багато в чому можна пояснити труднощами етносоціального розвитку. Синонімами були терміни «козак», «козацький народ», одночасно продовжували існувати й старі самоназви «руські», «русини». Тільки в умовах національного відродження в другій половині XIX століття остаточно утвердилася самоназва «українець». Отже, в етнічній історії українців були три ключові етнооб'єднувальні самоназви:

- слов'яни (словени);
- руси (руські, роси, русичі, русини);
- українці (козаки).

Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської сім'ї мов. Український етнос складається з:

- основного етнічного масиву українського народу, який в основному співпадає з територією його формування і державними кордонами України;
- етнічних груп українців за межами основного етнічного масиву в ближньому і далекому зарубіжжі – діаспори;
- субетнічних груп, тобто спільнот у середовищі українців, які різняться специфічними рисами культури (гуцули, лемки, бойки, поліщуки і т. д.).

Сьогодні внаслідок національно-державного розмежування сотні тисяч українців виявилися за межами України, у суміжних з нею регіонах – Кубані, Приазов'ї, Центрально-Чорноземній області Російської Федерації. Значна кількість українців переселилася до Сибіру і на Далекий Схід (східна діаспора).

Соціальна структура української нації в різні історичні періоди

Археологічні джерела засвідчують, що рільництво й скотарство були основними заняттями наших предків, але вони також приділяли увагу бджільництву й полюванню, гончарству, ткацтву, обробці заліза та іншим ремеслам. Як наслідок наша людність не могла залишатися поза торговельним обміном, чому сприяли річкові шляхи. Звісно, такі галузі господарства вплинули на соціальну структуру населення.

Аналізуючи суспільні верстви княжого періоду, М. Грушевський писав, що тогочасна руська суспільність поділялася на три категорії: людей княжих або дружину, людей церковних – духовенство, і просто «людей» – у тісному значенні слова, людей, що становили властиву суспільність, громаду. Окрім того, розрізнялися люди *свобідні*, *несвобідні* й *півсвобідні*, а серед свободних людей «ліпші», або більші,

і люди менші, відрізнялися також люди міські – «гражани», і люди волосні, селяни.

Історик Н. Полонська-Василенко поділяє населення великокняжих часів на дві великі групи: *вільних* і *невільних* людей, серед яких розрізняє менші групи. Особливе місце серед *вільних* людей посідало *боярство*. Верства бояр поділялася на різні групи, але всі вони були упривілейованою частиною людности, і всі злочини, заподіяні супроти бояр, каралися вищою мірою, ніж злочини супроти інших людей. Найпрестижнішим було, як зазначає Н. Полонська-Василенко, *боярство старовинного, місцевого походження*. До боярства належали також так звані «княжі мужі», себто верхівка дружини, з якої князь наставляв своїх урядників, зокрема воєвод.

Найвищий рівень серед них посідали власники замків, або група «великих бояр». З часом багато бояр переселялося до міст як «старці графські» чи «нарочиті мужі». Як відомо з історії, мешканці міст, у яких започатковуються різні ремесла, висловлювали незадоволення діями бояр, особливо в Галицько-Волинському князівстві, що зазнавало впливу інших європейських держав. Таке незадоволення було на руку володарям. Боярство не залишалося замкненою кастою не лише для родимців, а й для чужинців (варягів, половців, тюрків та інших). За певні заслуги боярами ставали «поповичі» й навіть смерди. На рівні з дружинниками під князівським захистом перебували *купці*, серед яких виділялися «гості», що торгували в чужих державах. Формально рівноправною з боярами була міська «*чернь*», яку ще називали «людьми». Водночас М. Грушевський зазначає, що чисто міщанський характер могла мати людність тільки в більших містах, де були більше розвинені ремесла і торгівля, а в дрібніших вона, безперечно, була переважно хліборобська.

Порівняно нижче стояли вільні селяни, відомі як *смерди*, що мали у власності двір, худобу, поле. Вони платили податки, а в разі потреби виступали зі своєю зброєю та кіньми на війну. З часом бояри захоплюють землі незалежних смердів, тому їхній статус змінюється, бо зростає група смердів, залежних від землевласника, які працюють на боярській землі, залишаючись вільними.

Вільна людина могла на певний термін потрапити в залежність. Таких **напіввільних** людей називали «*закупами*». Закуп безперечно був вільною людиною. Він мав своє майно – рухоме й нерухоме; за свої вчинки він відповідав сам, не його господар, як за холопа; за незаслужене карання його господар мав платити як за образу вільного, і закуп мав право заносити скаргу на свого пана до княжого суду. Попри захист прав становище такої категорії було тяжке, хоч пан не міг безпідставно продати закупа в холопство.

Категорію **невільних** людей складала *челядь*. Їх називали також *холопами*. «Холоп не мав власности, ні майна, ні двора; він був власністю свого пана» і «позбавлений усіх прав», його прирівнювали до худоби. З прийняттям християнства становище холопів дещо полегшилося. Невільними люди ставали від народження, а також з інших причин. Звільнені холопи ставали *ізгоями*.

До *церковних* людей належали *біле духовенство, ченці, люди під церковною опікою й присудом*, а також *півсвобідні й несвобідні люди*, які певною мірою залежали від церковних властей. Як наголошував М. Грушевський, чисельність білого духовенства почала значно зростати з XI століття, бо наше боярство перейняло візантійський звичай мати власні церкви й власних священиків. Вимога для входу до священичого стану була тільки одна: уміти читати. Така сама вимога була й у Візантії. З часом духовенство поповнювалося за спадковим принципом, батька до сина, але кандидат на священика мав підтвердити бездоганну моральність, особисту свободу і відсутність перешкод. За нього також поручався духівник і свідки.

У Речі Посполитій соціальна структура нашої людності зазнала істотних змін. Як пише Н. Полонська-Василенко, «найвищу верству населення становили князі – нащадки українських удільних князів, які, хоч і позбавлені державних прав, зберегли свої великі володіння», творячи «могутню верству магнатів, «княжат», аристократію». Навіть на війну вони виходили під власною хоругвою. Щоправда, історики наголошують на регіональних особливостях доморощеного магнатства. Якщо найбільше магнатів було на Волині, то на Київщині й Брацлавщині їх не було взагалі, на Поділля прийшли польські роди,

а на інших землях переважало дрібне землеволодіння. Українські князі з Чернігівщини перебиралися до Москви. Серед них історики називають Трубецьких, Брянських, Волконських, Масальських та інших. Спольщувалося подільське й галицьке боярство, що набувало прав польської шляхти.

Шляхта стояла нижче від магнатів. Вона отримувала землеволодіння за військову службу і завжди мала бути готова дати озброєних вояків. Шляхту поповнювали вихідці із селянства й духовного стану. Суттєво змінилося становище представників соціальної групи, що називалися *боярами*, і були звичайними службовцями, виконавцями різних функцій. До них належали не лише зубожілі бояри, а й колишні смерди. За ними йшли «панцерні слуги», які служили у війську.

На відчуження шляхти від свого народу був спрямований Городельський привілей, за яким усі шляхтичі мали бути католиками і своїх дочок мусили одружувати лише з католиками; крім того, усі вони повинні були мати свої герби, а для того мусили приписуватися до польських родин, що мали герби, звичайно, за їх згодою. Лише через 150 років, тобто в 1563 році, великий князь Сигізмунд-Август скасував такі вимоги. Через 6 років Люблінська унія урівноправнила шляхту з магнатами, відкрила можливості для інтеграції української знаті в Європу та створювала умови для денационалізації панівних верств нашого народу.

Становище українського *міщанства* зумовлювалося тим, що в розвитку тогочасних міст не були зацікавлені магнати і шляхта як землевласники. У самих містах упривілейованим було купецтво, а всі інші фахівці з XIV століття об'єднувалися в цехи, тобто утворювали замкнені корпорації. Цехова організація сприяла розвитку самоврядування, турбувалася про якість виробів, проте надавала переваги римо-католикам, створювала умови для визиску молодих працівників та виникнення інших негативних явищ. Православні міщани не тільки не могли займати впливові посади, а й мешкали тільки в межах певної території.

Як і раніше, **селянство** поділялося на три категорії. *Вільне селянство* ґрунтувалося на дворищенському землеволодінні й виконувало різні повинності. Серед таких селян виокремлювали три групи: *тяглі, ремісники й службові*, або чиншові. Тяглі селяни працювали на панів і виконували різні повинності. Ремісники й службові селяни (колісники, ковалі, пекарі, рибалки, бортники, конюхи та інші) проживали біля панських замків. Чиншові селяни становили незначну верству і з часом зникли. *Невільні селяни* мали відробляти борг, а тоді виходили на волю. Щоправда, з XVII ст. вони ставали кріпаками. Ще раніше зникли закупи як *напіввільні* люди. Селяни, які працювали на шляхетській або церковній землі, належали до *кріпаків*. Їхнє становище постійно погіршувалося. Як наслідок – селяни втікали від панів або брали зброю й повставали. Відтоді розпочинається опришківський рух, що прославився в наших Карпатах.

Дедалі більшого значення набуває в соціальній структурі українського роду **козацтво** як національний феномен. Козаки походили з різних станів: селян, бояр, міщан; були серед них князі-магнати, яких приваблювала стихія степу з його пригодами. Перша згадка про козаків припадає на 1492 рік, хоч початки цього соціального стану набагато давніші. Їх пов'язують з так званими «уходниками», що групувалися для полювання, рибальства, збирання меду і навіть нападали на ординців, відбиваючи бранців і худобу. З часом їхнім основним заняттям стає оборона рідних земель. Дійшло до того, що тюркське слово «*козак*» на позначення вільної, незалежної людини стало синонімом **українця**. Державні правителі брали козаків на службу й використовують їх для боротьби проти татарів.

З XVI століття козацькі групи об'єднуються, зосереджуються на острові Хортиці, засновують відому Запорізьку Січ, що стає незалежною військово-політичною силою. Щоб залучити козаків на державну військову службу, польська влада записала частину з них у «реєстр». Так виникли *реєстрові* козаки, а на противагу їм на Запоріжжі залишилися *низові* козаки, що створили військовий табір. У їхньому середовищі виокремилися *заможні* козаки й «*сірома*»

(біднота). Польська влада пробувала придушити український опозиційний дух, який втілювало козацтво і вплив якого посилювався, бо «вся Україна скозачіла». Навіть поразки не змогли зупинити боротьби козацького війська проти польського поневолення.

У непростому становищі опинилося православне духовенство. Трьома шляхами йшло переслідування української церкви на землях, окупованих Польщею: нищення церковно-національних цінностей і святощів минулого; пониження престижу православної церкви; викликанням почуття сорому у зв'язку з приналежністю до цієї Церкви.

Помітну роль у національному житті відігравало біле духовенство, але воно за культурним рівнем не надто відрізнялося від селянства. На противагу йому чорне духовенство походило із шляхти. Українське міщанство ще мало хліборобський характер, бо промисловість і торгівля не набули високого рівня розвитку. Окрім того, в українських містах українці заселяли переважно передмістя й не могли змагатися з німецькими й польськими поселенцями, що мали привілейований статус.

Проміжне становище між шляхтою й селянами займали **козаки**, хоч вони, як і раніше, були диференційовані, бо заможні й незаможні козаки різнилися своїми інтересами. Їхній статус наближався до шляхетського, бо вони були звільнені від кріпацтва й панщини, служили у війську. Та на відміну від шляхти козаки не мали кріпаків, хоч на багатих козаків працювали так звані «підсусідки». Вища верства козацтва домагалася шляхетських прав.

Феноменом у соціальній структурі нашого народу були *городові козаки*. Такого стану не знали на інших землях Речі Посполитої. Польський уряд побоювався *реєстрових* козаків, але не міг обійтися без них як оборонців від орд. Неодноразові спроби скоротити реєстр не були оправдані, тому доводилося знову його збільшувати. Зацікавлення до наших козаків почав проявляти московський уряд з наміром залучити їх до охорони своїх кордонів.

У найтяжчому становищі перебувало *селянство*, серед якого назрівав дух опору. Селяни з національного погляду являли найбільш

суцільну українську верству. Навіть там, де були чужинецькі колоністи – німці, волохи, вони здебільшого розчинялися в національному морі.

Така соціальна структура нашої людності зазнала певних змін після національної революції під проводом Б. Хмельницького, що розпочалася 1648 року і наслідком якої було створення Української держави. Насамперед, зауважимо, була створена *нова шляхта*, бо чимала частина спольщених і покатоличених шляхтичів повернулася до свого народу. Її роль у революції обґрунтував В. Липинський. *По-перше*, вона відрізнялася високим рівнем освіти, нерідко здобутою за кордоном, що вивищувало її над «черню». *По-друге*, така шляхта була знайома з державним управлінням у Речі Посполитій та інших державах. *По-третє*, вона намагалася спрямувати розбурхану стихію в певне русло, загнудати ненависть повсталого люду. *По-четверте*, без державотворчої праці цієї шляхти було неможливо створити новий державний апарат. Однак шляхти було мало, тому про її панування в новій державі не могло бути мови. За нову провідну верству відродженої Української держави не можна вважати не лише шляхту, а й старе реєстрове козацтво, що пристало до революції. Лише в єдності цих двох соціальних верств витворювалася *провідна верства*. Саме представники такої української старшини ставали великими землевласниками. Рядове *козацтво розвивалося* двома шляхами. Незначна частина підносилася до знатного військового товариства, а набагато більше козаків зубожіло, опускалося до рівня поспільства (селянства).

Духовенство й міщанство становили незначну частину населення. Козацька верхівка мало цікавилася містами. Основна частина населення належала до *селянства*, що могло переписуватися на козаків чи міщан, змінювати місце проживання. На колишніх панських землях тепер працювали посполиті селяни, які платили державі податки в натуральній формі. З часом становище селян погіршувалося.

Наприкінці XVIII століття Україна перетворюється у провінцію Російської імперії. Колишня козацька старшина почала переходити в російське дворянство, хоч надання такого статусу залежало від

належності в минулому до шляхти чи підтвердження на основі показів свідків *«благородного образу життя»*. Українське селянство було прирівняне до російських кріпаків. Російський уряд підтвердив права польських панів і навіть збільшив їх. Ніколи за польського панування не мали вони такої влади над селянами, яку дістали від російського уряду. До того ж селяни позбавлені були тепер можливості робити повстання, бо не було Запорозжя. Козаки без дворянських прав утворили особливий стан, проміжний між дворянством і селянством. Проте вони намагалися триматися осторонь від селянства, хоч це не завжди вдавалося, бо козаки з різних причин зuboжили.

Але боротьба за право на російське дворянство мала і позитивні наслідки, оскільки особи, що розшукували докази прав на дворянство, вивчали літописи, хроніки, універсали та інші джерела історії України. Питання «нації» стало основним, і воно об'єднувало людей з різних таборів.

Завдання для самостійної роботи (4 год.)

- 1. Визначте національні меншини та етнічні групи, які населяли і населяють територію України.*
- 2. Які теорії походження (етногенезу) українського народу вам відомі?*
- 3. Визначте, які верстви виокремлювали дослідники в українському суспільстві в радянський та сучасний періоди.*

Основні терміни і поняття

Етногенез (від грец. *έθνος* – плем'я, народ – та *γένεσις* – народження, походження) – сукупність соціально-історичних, духовно-культурних процесів та природних чинників, що зумовлюють виникнення, становлення і розвиток етносу.

Народ – це соціально-історична спільність людей, узята на будь-якому етапі етногенезу.

Етнос (від грец. ἔθνος – «народ», «плем'я») – спільнота, у яку люди об'єднані уявленнями про спільне походження та наявністю культурної спільності – мови, звичаїв, міфів, епосу.

Нація (від лат. natio – «рід», «плем'я») – спільнота людей, об'єднана певною назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних і політичних цінностей та самоідентифікацією.

Титульна нація – частина населення держави, національність якої визначає офіційне найменування цієї держави.

Національна меншина – фізичний масив (група) людей некорінного етнічного статусу, які живуть в сучасному для себе етносередовищі. Національна меншина включає осіб, які мають громадянство і, за визначенням, не відіграють провідної ролі в суспільстві.

Етнічна група – це організм у середині більшого суспільства, який має справжнє або уявне спільне походження, пам'ять про спільне історичне минуле і зосередження на одному або кількох символічних елементах культури, визначених як уособлення її національності. Такими символічними елементами можуть бути релігія, мова (діалект), свідомість тощо.

Соціальна стратифікація – диференціація суспільства на соціальні класи та верстви населення. Стратифікація – це розташування індивідів і груп згори вниз горизонтальними пластами (стратами) за ознакою нерівності в прибутках, власності, рівні освіти, обсягу влади, професійному престижі, стилі життя, віку, гендеру тощо.

Список рекомендованої літератури

1. Братко-Кутинський О. Феномен України: наук. дослідж. Київ: б.в., 2008. 301 с.
2. Галайчук В., Глушко М. та ін. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. 816 с.
3. Гринів О. Українська націологія: проблеми теорії. Курс лекцій для аспірантів. Львів, 2016. 676 с.

4. Крупник Л. Історія України: формування етносів, нації, державності: навч. Посібник. Київ: Центр учб. літ., 2009. 216 с.
5. Лозко Г. Етнодержавознавство. Філософсько-теоретичний вимір: курс лекцій. Тернопіль: Мандрівець, 2012. 383 с.
6. Лук'яненко Л. Де ти, доле України? Київ: Телерадіокомпанія «ІК», 2011. 266 с.
7. Макарчук С. Етнічна історія України: навч. Посібник. Київ: Знання, 2008. 471 с.
8. Петров В. Походження українського народу. Регенсбург: б.в., 1947. 56 с.
9. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Академія, 2001. 148 с.
10. Плохій С. Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ: Критика, 2015. 429 с.
11. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України: курс лекцій. Київ: Либідь, 1996. 271 с.
12. Семенюк С. Історія українського народу. Львів: Априорі, 2010. 606 с.
13. Фігурний Ю. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі. Київ: ННДІУ, 2010. 157 с.
14. Фігурний Ю. Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології в кінці XX – на початку XXI століть. Київ: ННДІУ, 2011. 142 с.

Тема 4. Генеалогія України (2 год.)

План

1. Трипільці.
2. Анти.
3. Русичі.
4. Козаки.
5. «Брати» менші і старші.
6. Homo Soveticus.

Трипільці

Питання про виникнення українців викликає в науковому світі багато суперечок. Одні дослідники аргументовано доводять, що корені українського етносу сягають IV тис до н. е., інші – що він сформувався лише в XV столітті. Чи можна погодити ці діаметрально протилежні твердження? Так, якщо підійти до проблеми з погляду *етногенетики*, ідею якої запропонував у 1999 році український науковець *Юрій Михайлович Канигін*.

Трипільська культура, культура Кукутень (рум. *Cucuteni*, або культурна спільність «Кукутень-Трипільля») – археологічна культура часів енеоліту, назва якої походить від назви села Трипільля на Київщині, у цій «розширеній» назві культури є ще й назва румунського села Кукутень.

Трипільська культура є однією з основних давньоземлеробських культур мідної доби. Трипільські племена займали простори Східної Європи від Дніпра до Карпат, від Полісся до Чорного моря і Балканського півострова. Розвивалася ця культура в V – IV тис. до н. е. (протягом 2000 років) і пройшла у три етапи – ранній, середній та пізній. В Україні виявлено (станом на 2014 рік) понад дві тисячі пам'яток трипільської культури. Вони згруповані в 15 областях: найбільше на Середній Наддністрянщині та Надпрутті й Надбужжі, менше – Наддніпрянщині, – вірогідно, за густотою розселення об'єднання племен.

Питання походження трипільців не до кінця з'ясоване. Більшість археологів схиляються до думки, що основу ранньотрипільської

культури становили південні землеробсько-скотарські племена культур балканського походження, які, однак, під час поширення на нові східні території включали в себе на різних етапах елементи місцевих неолітичних та енеолітичних культур.

В основі суспільного ладу трипільських племен були матріархальні, а згодом і патріархальні родові відносини. Основною ланкою трипільського суспільства була невелика сім'я. Сім'ї об'єднувалися в роди, кілька родів складали плем'я, група племен утворювала міжплемінні об'єднання, що мали свої етнографічні особливості.

Серед ремесел значного розвитку досягли чинбарство (обробка шкіри), кушнірство (вичинка хутра), прядіння, ткацтво. Трипільські племена вперше на території України почали користуватися виробами з міді, освоїли холодне та гаряче кування і зварювання міді. Дуже високого технічного та художнього рівня досягло керамічне виробництво. Місцеві гончарі досконало володіли складною технологією виготовлення кераміки, уже знаючи гончарний круг, виготовляли величезну кількість різноманітного посуду.

За етнографічними ознаками трипільська культура дуже близька і подібна до української. Зокрема, багато провідних мотивів трипільського орнаменту до сьогодні збереглися в українських народних вишивках, килимах, народній кераміці, а особливо в українських великодніх писанках. Нарешті, основним заняттям трипільців, як і українців, було землеробство. Це дає підстави стверджувати, що населення трипільської культури стало праосновою українського народу.

Досліджуючи пам'ятки трипільської та наступних культур, Вікентій Хвойка дійшов висновку про автохтонність мешканців Подніпров'я. Це дало змогу висунути й розвинути ідею про поступальний етнічний розвиток українців із часів трипільської культури через скіфські племена до сучасних українців.

Анти

У VI ст. н. е. письмові джерела вперше фіксують згадку про народ з гучною назвою «анти». Про антив згадували такі відомі античні письменники, як Йордан, Прокопій Кесарійський, Маврикій та інші. Народ цей проживав на території між Дніпром і Дністром.

У росіян та українців були різні світогляди, життя, різнились їхня мова, побут, релігія. Ця теза М. Грушевського була підтримана багатьма російськими й українськими вченими: К. Кавеліним, А. Кримським, О. Пресняковим, М. Покровським.

Так хто ж такі анти? Що це за народ? Готський історик Йордан (VI ст. н. е.) у своїй праці «Гетика» писав, що починаючи від місця народження Вісли, на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венедів. Останні хоч і достойні презирства через слабкість зброї, однаке могутні завдяки своїй чисельності... Ці венеди походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома іменами: венедів, антив і склавинів.

На карті Птолемея, ученого з Олександрії (II ст. н. е.), знаходимо напис «анти», розміщений між середньою течією Дніпра і Дністра, що цілком відповідає розміщенню їх Йорданом, який зазначає: «Анти, найбільш могутні з них, там, де Понтійське море робить дугу, простягаються від Данастра до Данапра».

Михайло Грушевський уважав антив прямими предками українців. Він, підсумовуючи свої дослідження, зазначав, що анти можуть відповідати тільки східній групі, але й то з певним обмеженням: ми не знаємо, як далеко сягало ім'я антив на північ; теоретично беручи, воно могло обіймати всі східнослов'янські племена, але в наших звістках зустрічаємо се ім'я самої лише полудневої, чорноморської колонізації східнослов'янської галузі. Анти в нашій матеріалі – се полуднева частина східної галузі, себто представники тих племен, що утворили етнографічну цілісність, яку тепер зовемо українською. Все промовляє за сим ототожненням антив з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю.

Через сто років Р. Терпиловський вказує, що з письмових джерел відомо, що анти і слов'яни відрізнялись якимись етнографічними

особливостями. Візантіїці відрізняли анта від слов'янина, навіть найманців.

Спробуємо визначити пращурів українського та російського етносів ще й за археологічними даними. На території України археологи-славісти виокремлюють три культури слов'ян V – VII ст. – празьку, пеньківську та колочинську. Факти свідчать, що представники празької та пеньківської культур і були будівничими держави під назвою Київська Русь. Це – венеди і анти – пращури українського народу. Представники ж колочинської культури дали початок формуванню російського етносу.

Русичі

Київська Русь – середньовічна східноєвропейська держава зі столицею в Києві, що існувала впродовж IX – XIII століть. Об'єднувала під владою князів із династії Рюриковичів східнослов'янські та фіно-угорські племена. У часи найбільшої могутності простягалася від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні і від Вісли на заході до Таманського півострова на сході.

У зв'язку з тим, що центром східнослов'янської держави впродовж багатьох століть був Київ, в історичних літописах Русь отримала назву «Київська Русь». З часом історики ввели до наукового обігу ще два терміни «Давня Русь» і «Давньоруська держава», які також набули значного поширення.

Займаючи величезну територію – від Балтики і Північного Льодовитого океану до Чорного моря і від Волги до Карпат, Русь становила собою історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією та Скандинавією. Це зумовило швидке входження її в загальноєвропейський історико-культурний простір. Про могутню східнослов'янську державу заговорили в різних частинах Старого Світу. Арабські автори, саги скандинавські, французькі епічні твори зображують Русь як велику країну, що посідала важливе місце в системі європейських політичних, економічних і культурних зв'язків. Ал-Масуді повідомляв, що руси «утворюють великий народ». Знаменита пісня про Роланда засвідчує

участь руської дружини у війні проти франкського короля Карла Великого. Нікіта Хоніат зізнається, що «християнський» руський народ урятував Візантію від навали половців.

Водночас з міжнародним визнанням на Русі росло й міцніло усвідомлення власної приналежності до світової історії. Не випадково на монетах Володимира Святославича київський великий князь зображався як візантійський імператор.

Традиційно першим правителем Київської Русі вважають князя Олега, який 882 року оволодів Києвом. Його наступник, Ігор, воював із Візантією і загинув від рук деревлян. Дружина Ігоря, княгиня Ольга стабілізувала державу й прийняла християнство. Правління її сина Святослава ознаменувалося воєнною експансією на схід та південь. Його син Володимир Великий, що посів трон після братовбивчої війни, розширив терени держави, розбудував Київ і охрестив Русь (988). Після його смерті спалахнула усобиця, внаслідок якої київським князем став Ярослав Мудрий. За його правління була збудована Софія Київська (1037), відбулась перша кодифікація юридичних норм, були укладені династичні союзи з низкою європейських держав. Згодом влада перейшла до триумвірату Ярославичів, нащадки яких розділили Русь на окремі князівства, давши початок процесу феодальної роздробленості. Винятком були правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава, які на певний час спромоглися консолідувати владу.

У 1240 року більшість князівств унаслідок монгольського вторгнення потрапили в політичну залежність від Золотої орди. Київська державність була продовжена західними князівствами Галичини та Волині, проте в XIV столітті ці землі були поглинуті Польським королівством та долучені до Литовсько-Руської держави відповідно.

Козаки

Козацька доба – найяскравіша сторінка в історії українського народу. Південні землі – Середня Наддніпрянщина, Запорозжя – мали

значні природні багатства, але були незаселені. Саме тут і виникає нове соціальне явище – козацтво.

Українське козацтво як суспільний стан в Україні почало формуватися з кінця XV – початку XVI ст. Перша згадка про українських козаків датована 1492 р. Уже тоді козаки допомагали полякам боротися з татарами.

Слово «козак» тюркського походження і означає «вільна людина», «воїн-вершник». В українській мові слово «козацтво» визначає суспільний стан вільних від кріпосного права людей, які займалися господарською діяльністю й обороняли українські землі від іноземних загарбників.

Серед основних причин виникнення козацтва назвемо:

- соціальні (посилення феодалної експлуатації з боку литовських та польських магнатів, шляхти, оформлення кріпосної залежності);

- економічні (нестача власної землі в селян і як наслідок – переселення селян на «Дике поле», у Запорозжя та нижнє Подніпров'я);

- політичні (прагнення польської адміністрації залучити козацтво до служби для охорони південних кордонів від татарської загрози);

- стратегічні (загроза з боку Кримського ханства);

- національно-релігійні (політика полонізації українського населення та наступ католицької церкви на права православної).

Основним джерелом формування нової соціальної верстви в Україні було селянство, яке, тікаючи в степ, протестувало проти закріпачення та посилення феодалної експлуатації, та міщанство, котре йшло на південь спочатку з метою сезонного промислу, полювання, рибальства, а потім об'єднувалося й будувало на Дикому полі невеличкі захисні містечка – прообрази Січі. Головними справами козаків були організація походів проти татар і заготівля дичини та риби. Заможні козаки мали наймитів, у тому числі з козацького середовища, які допомагали вести господарство. У 1556 р. на о. Мала

Хортиця черкаський староста Дмитро Вишневецький заснував фортецю Хортицю, яка започаткувала Запорозьку Січ.

Уперше козацький реєстр було запроваджено 1524 року за правління великого князя литовського і короля польського Сигізмунда I. Як окрема військова одиниця козацтво було затверджено 1572 року за короля Сигізмунда II Августа (на той час українські землі були в складі Речі Посполитої). Тоді реєстр налічував лише 300 козаків, але вони відзначалися високою боєздатністю, хоробрістю і винятковою мужністю. Поступово реєстр збільшувався. За подвиги й участь у воєнних діях козаки звільнялися від сплати податків, отримували різні привілеї, а також право мати власні клейноди.

Практично вже з самого початку козацтво формувалося як категорія людей, що виходила за вузькі рамки феодальної становості (хоч і розвивалася в межах феодальної формації). Козак-воїн існував поряд з козаком-землеробом, військовий елемент природно вживався в елемент землеробський і доповнював його. Козак-землероб був вільним виробником і своє господарство (зимівник) вів за фермерським зразком.

Після Визвольної війни, коли практично було знищене велике феодальне землеволодіння польських магнатів, ліквідована панщина і принаймні 60% населення оголосило себе козаками, новий тип господарства став домінуючим не лише на Запорожжі, а й на Лівобережній Україні та Слобожанщині, а протягом певного часу і в південно-східних повітах Правобережжя. Гадаємо, що саме в руслі попередніх традицій (звичайно, з поправкою на нові умови) йшов розвиток, зокрема, сільського господарства і в південних районах України, які переживали наприкінці XVIII – початку XIX ст. інтенсивну колонізацію. Не випадковим було й те, що розвиток феодально-кріпосницьких відносин істотно пришвидшився після ліквідації інституту гетьманства, знищення Запорозької Січі та полкового адміністративно-територіального устрою на Лівобережжі.

Іншим важливим фактором, що забезпечив українському козацтву швидку й відносно безболісну еволюцію, було те, що воно розвивалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалася і змінювалася.

Школу козацтва (зокрема, запорозького) пройшли сотні тисяч представників різних категорій населення українських земель – бояр, шляхти, міщан і, насамперед, селянства. Уклад життя, пов'язаний з постійним переміщенням і контактами з жителями міст і сіл не лише України, а й зарубіжних держав, ламав у колишніх селян традиційні стереотипи, формував у них якісно нове світобачення, що ґрунтувалося не лише на суспільній практиці окремого села чи регіону, а на прикладах усеукраїнського і навіть європейського масштабу. Особа, яка деякий час перебувала в козацькому середовищі, залишала його вже не звичайним дрібним шляхтичем або забитим темрявою селянином, а людиною, збагаченою життєвим досвідом якісно нового рівня, який багато в чому вже не відповідав канонам та нормам середньовічного суспільства.

Розвиток козацтва як окремого стану привів до створення ним у 50-х роках XVI ст. своєї військово-політичної організації. Козацтво заснувало Запорозьку Січ, але водночас сама Запорозька Січ стала тим додатковим фактором, що істотно вплинув на еволюцію політичних поглядів козацтва. Відтоді і воно, і творіння його рук, розуму й серця розвиваються паралельно, дають суспільству вмілих організаторів, впливових політичних діячів, талановитих воєначальників, виводять Україну на терен широкого міжнародного життя.

Існування козацтва не минуло (і не могло минути) безслідно в історії українського народу. Воно наклало глибокий відбиток на всі сторони його життя, відповідно вплинуло не лише на зміни в соціальній структурі населення, а й на економічний розвиток (формування капіталістичного укладу), політичну ситуацію (створення держави), етнокультурні процеси (конституювання народності і переростання її в націю) в Україні. Своїм існуванням козацтво дало помітний імпульс розвитку суспільної свідомості селянських мас, забезпечило появу в них нових стереотипів мислення. Ототожнення в очах зовнішнього світу термінів «українець» і «козак» також свідчило про велику репрезентативну роль останнього в історії України та її народу.

«Брати» менші і старші

Історія XIX століття вчить, що ідеали національної свободи та національної солідарності не можна розмінювати на найпривабливіші гасла соціальної рівності – байдуже, чи то народницьке «земля і воля», чи більшовицьке «земля – селянам».

Наприкінці XVIII століття, після ліквідації Гетьманщини та Запорозької Січі, Україна була включена до російської загальноімперської державної системи з її уніфікаційними методами управління та самодержавно-поліцейською владою. Умови Переяславського договору 1654 року, за якими Україна, визнавши протекторат царя, зберігала вироблений нею суспільний устрій, були брутально розтопані російським царизмом, і «країна козаків» втратила залишки своєї державності.

Перед українцями невдовзі постало питання про те, чи існуватиме їхня батьківщина як окремий національний організм, чи буде повністю поглинута північним сусідом. Ішлося не про зміну існуючої до цього моделі відносин між Україною та Росією, а фактично про припинення національного існування українців. Саме в цьому полягала мета Російської імперії, і саме цим визначався головний зміст «спільної історії двох народів».

На цьому тлі сучасні суперечки з приводу того, чи наша країна була колонією Росії, чи мала якісь інші форми залежності, позбавлені серйозного сенсу, хоча й досі є каменем спотикання для деяких суспільствознавців. Адже характер відносин України і Росії ніяк не вкладається у зміст взаємин традиційних колоніальних держав (Англії, Франції, Іспанії, Голландії тощо) із захопленими ними територіями. Наш північний сусід ставив перед собою завдання, яким не переймалася жодна колоніальна імперія світу: повністю зрусифікувати і фактично ліквідувати український національний організм. Понад 300 років Російська імперія крок за кроком прагнула знищити національно-культурну окремішність України й варваризувати її, нав'язавши свій суспільний устрій і спосіб життя.

Протягом тривалого часу Україна мала дві головні самоназви: «Русь» та «Україна». Перша з них уже стала історичною, а друга

остаточно утвердилася як національне найменування. Такі зміни національної назви були і в багатьох інших європейських народів. Свідоме чи несвідоме небажання розуміти це призводить до помилкових визначень часу появи українців як етносу або слугує «підставою» для відвертих ксенофобських спекуляцій.

Формуючи свою державність, Москва цинічно прагнула привласнити етнонім «Русь», згодом «Росія» – грецький відповідник терміна «Русь», хоча не мала для цього жодних реальних підстав. Протягом багатьох століть вона маніпулює вкраденим нею етнонімом з метою присвоєння багатющої культурної та суспільно-політичної спадщини Старокиївської держави, яка ніколи їй не належала.

Петро I усвідомлював, що для «європеїзації» Московії необхідно спиратися на потужніше суспільно-культурне підґрунтя, якого не було в його країни, але мала підвладна Україна. За відсутності власних національних державотворчих і культурних здобутків, спільних із Європою, Москва намагалася «запозичити» цивілізаційні надбання України, старокиївську державну традицію, її культуру, загальноєвропейське визнання.

Власне, упродовж XVIII століття, у добу піднесення Російської імперії, офіційно утвердилася її ідентифікація з політичною і культурною спадщиною давньої Русі-України. У підвалини імперської ідеології було закладено формулу «єдиної неподільної Росії», яка на довгі роки стала засобом відлучення українців від створеної ними старокиївської державності, засобом їх нещадної русифікації.

Однак є всі підстави стверджувати, що, попри асиміляційні заходи Російської імперії, застосування нею розмаїтого арсеналу національного гноблення, українці зберегли в суспільній свідомості відчуття власної окремішності, пам'ять про своє історичне минуле. Важливим фактором збереження цієї самоідентичності стало українське село, яке спиралося на вироблені протягом багатьох поколінь особливості матеріального і духовного існування. Воно було творцем однієї з найдавніших землеробських цивілізацій, виробило стійкі й тривалі підвалини національного існування і, незважаючи на всі примхи історичної долі, донесло їх до новітніх часів.

Українське село суттєво відрізнялося від російського способом землекористування, включеністю протягом тривалого часу у сферу європейських культурних і правових цінностей, ефективнішою організацією праці, особливостями побуту, соціальної психології тощо. Суттєвим соціально-економічним підґрунтям української окремішності було домінування подвірного землекористування в Україні, тоді як Росія була майже виключно общинною.

Українська дворянсько-шляхетська верства разом із селянством стихійно зберігали мову, віру, звичаї, традиційні форми родинного та громадського життя. Тяглість цього процесу проявлялася впродовж усього ХІХ століття – аж до революційних потрясінь 1917–1921 років. Саме ця верства виявилася найактивнішим учасником процесу національного відродження, визначила його суспільний зміст і засоби вираження. Нащадки козацької старшини становили основний контингент численних опозиційних гуртків, де обговорювали гострі політичні проблеми, зокрема відновлення гетьманства, реанімацію козацького стану, традиційних суспільних інститутів.

Українська дворянська верства була головним учасником українського літературного процесу. Літератори-романтики 20–40-х років ХІХ століття, які стали виразниками української духовності, належали переважно до відомих козацько-старшинських родин, що відігравали помітну роль в історичних подіях доби Гетьманщини. Вони стали носіями романтизму, з яким було пов'язане формування національної свідомості народів Європи. На цьому ґрунті формувались опозиційні настрої щодо нових порядків, які завела в Україні російська централістська система.

Тісний і тривалий зв'язок української шляхти із селянством, багатий досвід господарської співпраці, які водночас доповнювалися низкою спільних рис щоденного життя, побуту, породжували сподівання на досягнення загальнонаціональної солідарності в суспільстві.

Історичні події в Україні засвідчили, що ідеали національної свободи і національної солідарності не можна підмінювати жодними іншими гаслами, навіть найпривабливішими (на кшталт

народницького «земля і воля» чи пізнішого більшовицького «земля – селянам»). Ті ідеали необхідно оберігати й плекати всіма класами і суспільними верствами народу. Цього не хотіли чи не могли зрозуміти покоління учасників різних етапів українського руху аж до новітніх українських соціалістичних партій.

Homo Sovieticus

Радянський період залишив значний відбиток на свідомості не одного покоління. Тоталітарний режим з комуністичною ідеологією сформували у людей новий тип мислення. Звісно, є ті, кому вдалося протистояти політичній машині, а тих, хто піддався її впливу, глузливо називають «гомо советікус».

Homo Sovieticus (псевдо-lat. – «гомо советікус») – саркастичний та критичний термін, що вживають на позначення середньостатистичної людини, яка народилася в Радянському Союзі або в одній із країн Східного блоку і сприймає навколишній світ, використовуючи виключно систему міфів Радянського Союзу.

В українському сленгу ХХІ сторіччя вживається схожий термін – совок, який має те ж значення, що й гомо советікус, але на відміну від останнього більше вживається в розмовній українській мові, аніж у науковій літературі. Подібне, але ще більш саркастичне значення має слово «вата», яке поширилось в 2013–2014 роках як символ агресивного антизахідного, проросійського обивателя.

Вважається, що поняття «Homo Sovieticus» набуло поширення в науковій та популярній літературі завдяки однойменному соціально-психологічному роману російського та радянського філософа, логіка та письменника-сатирика Олександра Зинов'єва (1922–2006 рр.).

З комуністичної апологетичної точки зору, гомо советікус – це історично та цивілізаційно «новий» тип людини – «будівник світлого майбутнього всього людства» комунізму; це досягнення селективних та педагогічних зусиль Комуністичної партії і радянської влади з виховання носія вищих суспільних цінностей і нової комуністичної моралі. З історико-критичної та аналітичної точки зору, це абстрактний конструкт або утопічний суспільно-історичний «проєкт»,

такий же, як безкласове суспільство – «комунізм» і «радянський народ», але водночас це й реальний продукт обробки особи – «людського матеріалу», наслідок діяльності комуністичної влади в СРСР.

Тоталітарний режим Радянського Союзу підштовхував або й силоміць перетворював усіх громадян СРСР на одноманітну масу, так звану «радянську людину», або саркастично «гомо советікус». Цьому посприяли знищення людей які сповідували розвиток індивідуальних культур, мов та звичаїв країн-членів СРСР через голодомори, масові переселення народів СРСР, етапування та розстріли інтелігенції, утворення ГУТАБ.

На додачу до фізичного знищення людей, які пропагували розвиток індивідуальних культур націй СРСР та заміщення їх так званим «гомо советікусом» без національності та виключно російськомовним були також й інші методи їх перетворення. Насамперед це освіта.

Тривале нищення в часи СРСР мотиваційних чинників економічного характеру охоплення населення системою соціального забезпечення, зрівнялівка, придушення ініціативи, нищення економічно-активної частини населення тощо призвели до утворення так званої «радянської людини» – особи з розвинутою економічною, соціальною та громадянською апатією.

Українські громадські діячі та інтелігенція скептично ставляться до «гомо советікусів» через низку історичних та культурних факторів. Більшість з них критично говорять про осіб, які продовжили проживати в Україні після розпаду Радянського Союзу, але залишилися частково, або повністю «гомо советікусами» і не зробили нічого аби асимілізуватися та влитися до української нації.

Завдання для самостійної роботи (4 год.)

- 1. Проаналізуйте головні особливості суспільства кожного генеалогічного періоду України, включно із сучасним.*

Основні терміни і поняття

Генеалогія (грец. γενεαλογία – родовід) – допоміжна історична дисципліна, яка вивчає походження окремих осіб чи родів та встановлює споріднені зв'язки між ними.

Козак, слово. Має тюркське походження – від давньотюркського «кьоз-», що означає ходити, бродити, мандрувати. Вперше зафіксоване в словнику половецької мови зі значенням «вартовий», «бадьорий» та у написі початку XIV століття до збірника святих Сурожа (Судака). В українській мові у різні часи ним означали:

- 1) у II половині XV століття – прикордонників і промисловців-уходників;
- 2) у II половині XVI століття – запорожців і реєстровиків;
- 3) у добу Гетьманщини – представників козацького стану;
- 4) з кінця XVIII століття до 1917 – представників військового стану на Дунаї, в Приазов'ї та на Кубані.

Слово «козак» також вживається для означення вільної людини, шукача пригод, бурлаки; вправного вершника, найманого воїна тощо.

Homo Sovieticus (псевдо-lat. – «гомо советікус») – саркастичний і критичний термін, що вживається до середньостатистичної людини, яка народилася в Радянському Союзі або в одній з країн Східного блоку і котра сприймає навколишній світ, використовуючи виключно систему міфів Радянського Союзу.

Список рекомендованої літератури

1. Смолій В. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. *Український історичний журнал*. 1991. № 5. С. 61–72.
2. Бойко О. Історія України: посібник. 2-ге вид., допов. Київ: Видавничий центр «Академія», 2002. 656 с.
3. Войтович Л. Королівство Русі: факти і міфи. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Збірник наукових праць. 2003. Вип. VII. С. 64.
4. Галичанець М. Українська нація: походження і життя української нації з найдавніших часів до XI століття: веди краєзнавця. Тернопіль: Мандрівець, 2005. 368 с.

5. Залізник Л. Первісна історія України : навч. посіб. Київ: Вища шк., 1999. 262 с.
6. Каганець І. Арійський Стандарт: Технологія переходу в Простір волі. Київ-Тернопіль: Мандрівець, 2014. 576 с.
7. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
8. Крупник Л. Історія України : формування етносів, нації, державності: навч. Посібник. Київ: Центр учб. літ., 2009. 216 с.
9. Мосенкіс Ю. Мова трипільської культури: Джерела, методи, результати реконструкції. К.: НДІТІАМ, 2001. 163 с.
10. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 493 с.
11. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Київ: Laurus, 2013. 436 с.
12. Плохій С. Остання імперія: занепад і крах Радянського Союзу. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 512 с.
13. Плохій С. Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ: Критика, 2015. 429 с.
14. Приходнюк О. Анти. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2003. Т. 1: С. 94.
15. Сута І. Політична нація чи національна держава. Дрогобич: Відродження, 2006. 157 с.
16. Фігурний Ю. Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології в кінці ХХ – на початку ХХІ століть. Київ: ННДІУ, 2011. 142 с.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. КУЛЬТУРНО-ДУХОВНА СПАДЩИНА

Тема 5. Українська культура як елемент самовираження народу

(4 год.)

План

1. Поняття «культура». Особливості української культури.
2. Історія української культури (коротка характеристика кожного культурного періоду).
3. Форми та засоби культурного самовираження (музика, живопис, кіно тощо).
4. Експансія «масової культури» та її вплив на сучасне українське суспільство.

Поняття «культура». Особливості української культури

У сучасній науці існує декілька сотень визначень поняття «культура», жодне з яких не є загальноприйнятим. Різні визначення відображають різні теорії розуміння та оцінки процесів у суспільстві. У широкому значенні культура – це сукупність як матеріальних, так і нематеріальних («духовних») цінностей, властивих суспільству в цілому або окремій соціальній групі. Поняття «культура» в частині нематеріальних цінностей об'єднує в собі науку (включно з технологією) й освіту, мистецтво (літературу та інші галузі), мораль, уклад життя та світогляд.

Кожна національна культура – культура суспільна, тобто культура точно означеної людської спільноти; це групова культура, проте водночас індивідуальна в тому розумінні, що відрізняється у своїй конкретності від інших національних культур. Для нас проблема визначення національної культури є важливою тим, що саме культура українського народу, котра виростала з урахуванням набдань інших культур, остаточно сформувалась як самобутня національна культура.

На формування української культури вплинуло дві групи культуротворчих елементів. До першої належать етнічні складники, злиття яких дало основу нашій культурі, а ними були: доіндоєвропейські, індоєвропейські, праслов'янські, балканські, іранські та алтайські народності. Другу групу становлять античні,

давньогерманські, візантійські і західноєвропейські складники. Ці чотири ланки утворюють, на думку О. Пріцака, культурні епохи, що їх пережила українська культура у своєму розвитку.

На формування української культури також вплинули інші історично-географічні чинники, а саме: територія, раса, економічні умови, міграційні рухи.

Історія української культури (коротка характеристика кожного культурного періоду)

Культура Стародавньої України

Найдавніші пам'ятки мистецтва на території України відносять до доби пізнього палеоліту. Так, розкопки біля сіл Мізин (Чернігівська обл.), Добраничівка (Черкаська обл.) та в Гінці (Полтавська обл.) відкрили нам життя стародавніх мисливців. Їхні житла, подібні до наметів, були споруджені із дерева й кісток мамонта. Тут знайдено кам'яні знаряддя, що відзначалися різноманітністю і доволі майстерною обробкою.

Серед творів мистецтва найбільшої уваги заслуговують стародавні скульптури у вигляді невеликих статуєток, які мали б відображати образ матері в родовій громаді і зберігались у так званих родових святилищах. Особливістю мізинських статуєток є відсутність окресленої голови або ж обличчя. Крім жіночих статуєток, знайдені фігури тварин і людиноподібних зображень з кістки і каменю. Серед мізинських знахідок трапляються прикраси зі слонової кістки з геометричним орнаментом.

Знахідки мізинської культури, котра стала початком чи попередником відомої в центральній та західній Європі так званої мадленської культури, трапляються і в інших регіонах України (на Київщині, Полтавщині), на західноукраїнських територіях (міста Тербовля, Золочів, Чортків), і вони доводять, що палеолітична людина мала свою типову мистецьку культуру.

Доба неоліту в Україні представлена трипільською культурою, назва якої походить від знахідок археолога В. Хвойки під час розкопок біля с. Трипілья на Київщині у XIX столітті.

Трипільська культура, датована V – III тис. до н. е., була поширена на лісостеповій території від середнього Дніпра до Бугу і Дністра на південному заході. За своїми ознаками і зразками ця культура споріднена з археологічними культурами Дунайського басейну, Балкан, островів східного Середземномор'я та Малої Азії. Отже, вона поєднала Україну з могутніми культурами тодішнього світу. Трипільці були хліборобами і скотарями, а їхня культура – типовою для осілого місцевого населення, яке етнічно можна б визначити як протослов'яни (М. Семчишин).

Вони мали свої вірування та ритуали поховань (трупоспалень). У багатьох житлах трипільських поселень знайдено добре збережені жертівники у формі рівнораменного хреста, помальовані брунатно-жовтою фарбою (вохрою) і прикрашені концентричними колами. Вони, зазвичай, знаходилися на підвищенні, а біля них – антропоморфічні (людиноподібні) чи інші фігурки. Ці хрестоподібні підвищення служили жертівними місцями роду, тобто біля них трипільський люд приносив жертви.

Трипільські поселення склалися з десятків і навіть сотень жител, розміщених по колу. Населення в них досягало десяти тисяч. Серед поселень трипільського типу були вражаючі своїм гігантським розміром, площею 200 – 400 га. Жили трипільці в спорудах чотирикутної форми. Будуючи оселю, забивали в землю палі, поміж якими закладали стіни з плетеного хмизу, обмащеного глиною. Дах був укритий соломною або очеретом. Долівка глиняна, посередині хати – піч, навколо неї – лежанки з випаленої цегли.

Велику увагу трипільці приділяли прикрасам у вигляді розмальовування – розмальовували печі, стіни всередині та зовні. Фарби використовували здебільшого червоного й білого кольорів, а також жовтого й брунатного тонів.

Трипільці вели астрологічні спостереження, мали свій календар, буквено-звукове письмо, високого рівня майстерності досягли у виготовленні орнаментальної кераміки. Малюнок наносили двома способами: розмальовуванням і заглибленим рисунком. Розпис вони робили чорним або червоним, білим і червоно-брунатним кольорами.

З іранських племен, які перебували на українських територіях в I тис. до н. е. (VII – II ст. до н. е.), найбільше пам'яток залишили по собі скіфи. Своєрідне скіфське мистецтво відіграло дуже велику роль у формуванні слов'янської культури: декоративне мистецтво, кераміка, а особливо ювелірна справа та виготовлення зброї.

З початком грецької колонізації (VI ст. до н. е.) Причорномор'я на скіфів дедалі більше впливає антична культура, і це відображається у мистецьких виробках, скіфському побуті. Про це свідчать знахідки в Неаполі скіфському (поблизу Сімферополя), тодішній столиці скіфського царства. Тут виявлено традиційні скіфські будівлі, прикрашені на давньогрецький лад портиками і фресками.

Традиції скіфського мистецтва продовжували сарматські племена, що згодом витіснили скіфів із південних степів України. Сарматське мистецтво характеризується поліхромією та оздобленням зброї й інших ужиткових речей. Продовжується мистецька традиція «звіриного» стилю, у якому створюються композиції міфологічного змісту.

Культура Київської Русі

Успіхи східних слов'ян у розвитку господарства, об'єднання їх у єдину державу, боротьба за незалежність сприяли розквіту ранньої української культури. Київська Русь відзначалася високим рівнем культурного процесу.

На Русі було багато вмілих ремісників: налічувалося майже 60 ремісничих професій. Виготовляли знаряддя праці, предмети домашнього вжитку, виплавляли метал, робили зброю. Так, кольчуги в Київській Русі з'явилися на 200 років раніше, ніж у Західній Європі. Будували кораблі з веслами і вітрилами на 50 – 100 осіб. Виробляли різноманітний посуд, прикрашений орнаментом. На Русі шили одяг і виготовляли взуття як для простого населення, так і для феодальної верхівки.

Уже в IX столітті східні слов'яни вміли писати. Про це свідчить «Софійська азбука», знайдена на стіні Софійського собору в Києві. Вона складалася з 27 літер: 23 грецькі та 4 слов'янські – б, ж, ш, щ. Поширення на Русі християнства сприяло запровадженню кирилиці.

За часів Володимира Святославича в Києві, Чернігові, Новгороді та інших містах було відкрито школи, де навчалися діти бояр, дружинників, духівництва. Крім державних, у Київській Русі були й приватні школи. При храмах і монастирях, у князівських садибах створювалися бібліотеки. Так, Ярослав Мудрий мав бібліотеку в Софії Київській. При монастирях існували спеціальні майстерні, де переписували й перекладали книги з іноземних мов.

На цей період припав розвиток літописання і літератури. Так, у Софії Київській було написано перший давньоруський літописний ізвод «Слово про закон і благодать» (1037 – 1039 рр.) митрополита Іларіона. У 1073 році було створено «Ізборник» – фактично першу давньоруську енциклопедію. Наприкінці XI – на початку XII століття інок Києво-Печерського монастиря літописець Нестор написав «Повість временних літ». У XII столітті як публіцист виявив себе князь Володимир Мономах, перу якого належало «Повчання». Вершиною давньоруської літератури стало «Слово о полку Ігоревім». Значно поширювалась усна народна творчість: епічні пісні, балади, казки, у яких відображали найважливіші історичні події, особливо про захист рідної землі.

У Київській Русі високого рівня досягла й музична культура, яка своїм корінням була пов'язана з язичницькими віруваннями. Ще в давні часи східні слов'яни супроводжували свята піснями, танцями, обрядами. З музичних інструментів були відомі труби, дудки, флейти, гуслі. Про це свідчать фрески Софії Київської, де зображений оркестр із семи виконавців. При дворах князів створювалися ансамблі, а при церквах – хори.

Після запровадження християнства в Київській Русі почала розвиватися монументальна архітектура. Ще при Володимирові Святославичеві в Києві було збудовано соборну Десятинну церкву. Ярослав Мудрий прикрасив Київ на зразок Константинополя. Як і в Константинополі, у Києві було збудовано Золоті ворота – головний в'їзд до міста. У центрі Києва Ярослав звів прекрасний Софійський собор – високу муровану споруду, увінчану 13 банями. Всередині собор оздоблений мармуром, мозаїками, фресками. На одній зі стін

храму зображений Ярослав зі своєю родиною. У Чернігові було збудовано храм св. Спаса, який продовжив архітектурні традиції Десятинної церкви.

З архітектурою був тісно пов'язаний розвиток живопису і художнього різьблення. Усі собори Київської Русі прикрашали мозаїками, фресками, іконами. Особливо високого рівня розвитку досяг монументальний живопис, найкращі зразки якого оздоблюють Софію Київську. Мозаїчні композиції виконані зі смальти 177 кольорових відтінків на золотавому тлі. Фрески вкривали всі стіни собору. Серед тогочасних ікон вирізняються такі, як: «Дмитро Солунський», «Печерська Богоматір», «Борис і Гліб». У Києві було кілька іконописних майстерень. Одна з них діяла в Печерському монастирі, де працював відомий художник Алімпій, який навчався у візантійських майстрів. Прекрасними зразками різьблення на камені є плити Михайлівського і Печерського монастирів, капітелі Борисоглібського собору в Чернігові, соборів у Галичі та Юр'єві.

Згадаймо і високий рівень мистецтва лікування в Київській Русі. Так, лікар Агапіт розвивав традиційну народну і східну медицину.

Народ Київської Русі створив високу матеріальну і духовну культуру, яка посіла гідне місце у світовій культурі середньовічної доби.

Українська культура XVI – XVIII століть

В українській історії XVI – XVIII століття – це складний і важливий період. У політичній історії він охоплює такі процеси, як перехід усіх українських земель під владу Речі Посполитої, наростання визвольної боротьби, створення підґрунтя до національної державності під час Хмельниччини, подальша втрата завоювань. У вітчизняній культурі це була яскрава, плідна епоха.

У XVI столітті триває стабілізація і пожвавлення економічного життя, зростання міст, завдячуючи їй впливу західноєвропейського Відродження та Реформації. У містах України, як і в ряді інших європейських країн, проживало етнічно різноманітне населення: крім українців, поляки, німці, євреї, вірмени, угорці, греки, що сприяло взаємопроникненню різних культур.

Значну роль у розвиткові української культури в XVI – першій половині XVIII ст. відіграла соціальна еліта. Своєю меценатською діяльністю прославилися князь Костянтин (Василь) Острозький, князь Юрій Слуцький, Єлизавета (Галшка) Гулечівна.

Усенародна війна за свободу України 1648–1657 рр. безпосередньо відобразилася і на культурному житті. Патріотичні почуття, спільні походи, масове переселення – все це сприяло культурній інтеграції різних регіонів. Під час війни міцніла нова українська державність, що спиралася на козацькі традиції. Хоч Гетьманщина включала тільки частину національної території, але саме її існування вело до зростання національної самосвідомості.

На зламі історичних епох, при переході від Середньовіччя до Нового часу в усіх європейських країнах надзвичайно гостро стояло питання про роль церкви і релігії.

Вплив ідеології Відродження і Реформації знайшов відображення в розвиткові літератури і книгодрукування. Друкарська справа стала розвиватися в усій Україні. Уже в першій половині XVII століття тут нараховувалося близько 20 друкарень, найбільшою з яких була друкарня в Києво-Печерській лаврі. Друкарні створювалися на кошти меценатів. Активно займалися організацією типографій братства. Своєрідним літературним жанром стали літописи. Не будучи історичними дослідженнями в повному розумінні, літописи поєднують риси науки і мистецтва.

Однією з характерних ознак української культури XVI – XVIII століття був особливий інтерес до питань освіти. Оскільки культура розвивалася в умовах польської експансії, зіткнення католицької і православної церков, то кожна з сторін прагнула використати всі засоби для посилення свого впливу. Своєрідним результатом такого протистояння стала широка мережа різноманітних шкіл.

В українській художній культурі в той час деякі ренесансні тенденції перепліталися з середньовічними. В архітектурі національні традиції міцніше за все зберігалися і яскраво виявлялися в дерев'яному зодчестві. У той же час з середини XVI століття виразними стали основні тенденції загальноєвропейського культурного процесу, у XVII

столітті в архітектурі з'являються елементи стилю бароко і під впливом козацтва трансформуються в козацьке бароко, що передбачає велику кількість прикрас зовні і всередині будівлі, складність архітектурної конструкції, розробку складних просторових ансамблів, синтез різних видів мистецтва.

В архітектурі західноукраїнських територій переважала загальноєвропейська стилістика, національне начало було виражено відносно слабо (наприклад, собор Святого Юра у Львові).

У XVI – XVII столітті в Україні складається декілька шкіл церковного монументального живопису та іконопису. Абсолютно особливим жанром стала «народна картина». Це насамперед серія козацьких образів: «Козак з бандурою», «Козак Мамай». Як елемент народного побуту такі картини зберігалися до початку XX століття.

Значний розвиток отримало музичне мистецтво, особливо церковний хоровий спів. Уже у XVIII столітті в Україні широко використовували лінійну нотацію. Популярними були друковані збірки церковних православних пісень – ірмологіони. У XVIII столітті музичною столицею Лівобережжя став Глухів. Тут була відкрита музична школа, де вивчали вокал, гру на скрипці, флейті, гусях, арфі. Більшість випускників потрапляла за традицією до Москви і Петербурга. Наприклад, половину хористів Придворної капели склали вихідці з українських територій. У XVIII столітті місцева знать також прагнула створювати у своїх маєтках вокальні та інструментальні капели. Це була своєрідна мода.

Отже, XVI – перша половина XVIII століття були важливим етапом розвитку української культури. Продовживши традиції давньоруської, українська культура виявилася в умовах, які, здавалося б, повинні були привести її до зникнення внаслідок асиміляції з іншими культурами. Але в народі знайшлися сили, які забезпечили не тільки виживання національної культури, й подальше її піднесення як самобутньої, з властивими тільки їй рисами.

Розвиток української культури відбувався в тісному взаємозв'язку з національно-визвольним рухом проти Речі Посполитої, піком якого стала війна 1648 – 1657 рр. Однак розділ українських земель між двома

імперіями, згортання автономії України російським царатом, ліквідація Гетьманщини, заборона публікацій українською мовою, русифікація верхівки українського суспільства до кінця XVIII століття знову створили важку ситуацію для української культури.

Українська культура XIX століття

Протягом першої половини XIX століття культурна праця української інтелігенції розвивалася за такими трьома основними напрямками:

- збирання історичних документів, фольклору, старожитностей;
- відродження національної мови, активне впровадження її в літературу, освіту, театр;
- створення політичних організацій, одним із завдань яких була пропаганда національної незалежності.

Національне відродження в галузі літератури пов'язане із творчістю І. Котляревського, автором поеми «Енеїда» – першого твору нової української літератури. З появою творів І. Котляревського українська мова завоювала право на своє існування. Вона збагачувалася творчими здобутками в прозі, поезії, драматургії, публіцистиці.

Формування нової української літератури досягло вершини розвитку у творчості Т. Шевченка. Він, як ніхто інший, синтезував основні українські діалекти, міські та сільські говірки, надав їм загальноукраїнської форми.

Новий етап літературного й громадсько-культурного руху цього часу засвідчила збірка «Русалка Дністровая» (1837 р.), авторами якої були Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький – «Руська трійця». У ній вміщено кілька десятків творів українського писемного фольклору, об'єднаних у цикли «Думи і думки», «Обрядові пісні», «Колядки»; переклади сербських народних пісень та оригінальні твори авторів (вірші, балади, оповідання).

Значні зміни відбулися в розвитку освіти. У 1802 році в Російській імперії було створено Міністерство освіти, яке взяло шкільництво під повний контроль. На місцях його здійснювала адміністрація

Харківського, Київського та Одеського навчальних округів. Русифікаторська політика царизму в Україні гальмувала розвиток національної школи. На кінець 50-х рр. ХІХ століття на всіх українських землях було лише 1300 початкових шкіл, у яких навчалось 67 тис. учнів.

З 1803 р. запроваджено чотири типи шкіл:

- парафіяльні;
- повітові;
- губернські (гімназії);
- університети.

У 1805 році з ініціативи В. Каразіна засновано Харківський університет. У 1834 році в Києві почав діяти університет св. Володимира. Першим ректором став професор М. Максимович.

Наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. на українських землях зароджується наукове історіописання. В Україні, як і в Європі, цей процес проходив паралельно зі створенням університетів, що, поряд з науковими товариствами, стали осередками дослідження історії та підготовки когорти професійних істориків. Визначною пам'яткою історіописання початку ХІХ ст. стала «Історія Русів», чиє авторство залишається нез'ясованим і до сьогодні.

Українська музична культура ХІХ ст. успадкувала від попередньої епохи чимало художніх цінностей, що дали вагомий поштовх для її подальшого розвитку. Насамперед це стосується творчості великих майстрів хорової справи М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, яка увійшла в золотий фонд світового мистецтва, відкрила щедрі багатства національно забарвленого багатоголосого співу.

Важливим осередком музичної культури в Галичині стали організовані у 1828 році хор і музична школа при кафедральному соборі в Перемишлі. Особливо велике значення у становленні національної композиторської школи відіграла творчість двох найвидатніших діячів перемишльської школи – Михайла Вербицького та Івана Лаврівського.

Початок ХІХ століття позначений виникненням в Україні садибних театрів великих землевласників. Це були польськомовні на

Правобережжі і російськомовні на Лівобережжі і Південній Україні домашні аматорські театри, до роботи в яких залучались як окремі кріпаки, так і великі кріпацькі трупи.

Архітектура в цей період розвивалась у стилі класицизму. Провідна роль належала містобудуванню. За розробленими проектами забудовували нові міста, торговельні та військові порти на чорноморському узбережжі – Херсон, Севастополь, Одеса, Миколаїв. Змінювалися старі адміністративні центри – Київ, Чернігів, Полтава.

На формування архітектурного вигляду міст значною мірою вплинуло спорудження будівель торговельного призначення: Контрактний дім у Києві, гостинні двори в Білій Церкві та Києві. З розвитком світського мистецтва почалося будівництво спеціальних театральних приміщень.

Промисловий розвиток суспільства викликав необхідність будівництва різноманітних навчальних закладів: нового корпусу Київської академії, Ніжинського ліцею І. Безбородька, інститутів шляхетних дівчат у Полтаві та Києві, університету в Києві.

Класицизм, який був офіційним стилем, одночасно виражав високий громадянський пафос та патріотичні настрої. Це знайшло відображення в монументальній скульптурі, витриманій у дусі античності – пам'ятник на честь повернення Києву Магдебурзького права, Колона Слави в Полтаві, пам'ятник Рішельє в Одесі.

Майстерність і талант українського народу виявилися у створенні палацово-паркової архітектури, зокрема, таких пам'яток, як палац К. Розумовського в Батурині, палац Галагана в с. Сокиринцях на Чернігівщині, знаменита «Софіївка» в Умані, парк «Олександрія» на березі Росі в Білій Церкві, «Тростянець» у Чернігівській області.

На західноукраїнських територіях класицизм в архітектурі почав затверджуватися наприкінці XVIII ст.: бібліотека Оссолінських, Міський театр та ратуша у Львові.

Класицизм в образотворчому мистецтві проявився в розписах культових споруд, зокрема Благовіщенського собору в Ніжині, палаців Розумовського в Батурині, Воронцова в Одесі та Сімферополі.

У мистецтві західноукраїнських земель класицизм утверджувався завдяки тісним зв'язкам із західноєвропейським мистецтвом, у т.ч. італійським. У станковому живописі, наприклад, у жанрі портрета посилилася увага до індивідуальних рис людини, її зовнішності та духовного життя. Відомими майстрами українського портрета були Д. Левицький та В. Боровиковський.

Самостійним жанром стає пейзаж, наприклад, акварелі А. Кунавіна, міські пейзажі І. Сошенка, М. Сажина, пейзажні, жанрові твори В. Штернберга.

Важливий внесок у розвиток українського образотворчого мистецтва зробив Т. Шевченко – один із найвидатніших майстрів цього жанру. Його талант яскраво проявився в галузі станкового живопису, графіки, монументально-декоративного розпису та скульптури, він досконало володів технікою акварелі, олії, офорта, малюнка олівцем і пером. Т. Шевченко є автором понад тисячі творів образотворчого мистецтва. Як художник-реаліст, одним із перших правдиво змалював життя і побут селянства («На пасіці», «Селянська родина», 1843 р.). У 1844 р. вийшов перший випуск серії офортів «Живописна Україна», яку художник задумав як періодичне видання про історію, народний побут, звичаї, природу, історичні пам'ятки. Одним із провідних жанрів мистецької творчості Т. Шевченка був портрет. У цьому жанрі художник створив понад 130 робіт. У 1860 р. за серію офортів за творами К. Брюлова та автопортрети Шевченко був удостоєний звання академіка гравірування.

Із запровадженням в Україні громадівського руху (з 1859 р.) поживляється культурне життя. Значну літературно-організаційну та видавничу діяльність проводить Пантелеймон Куліш. Він прагнув збагатити літературу оригінальними жанрами, увести її в загальноєвропейський літературний процес. Його перу належить перший національний історичний роман «Чорна рада». Високого громадянського звучання набули альманахи «Хата», збірки поезій «Досвітки», «Хуторна поезія» та ін.

Формується реалістичний напрям, започаткований Марком Вовчком: соціальна повість «Інститутка», «Народні оповідання» та ін.

Продовжує літературну діяльність Л. Глібов. Гуманістичними мотивами була пройнята творчість засновника громадянської і пісенно-романсової лірики Степана Руданського: «Співомовки», «Повій, вітре, на Україну», «Мене забудь». Його перу належать також історичні поеми. Велике значення для розвитку української літератури має також повість Анатолія Свидницького «Люборацькі». Значний резонанс у суспільстві справив доробок письменників О. Кониського, Г. Барвінок, О. Стороженка. Серед письменників Галичини 50-х рр. найбільшу увагу привертає діяльність М. Устияновича, А. Могильницького та ін.

Очевидна активізація національно-культурного українського життя насторожувала шовіністичні кола імперії. У липні 1863 р. було видано Валуєвський циркуляр, проте українське культурне життя не загальмовується. Здобутки української прози 60–80-х рр. пов'язані із творчістю І. Нечуя-Левицького (понад 50 романів, повістей, оповідань і казок – «Кайдашева сім'я», «Микола Джеря»), П. Мирного (роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», повість «Голодна воля»), згодом І. Франка (близько 5 тис. різноманітних праць – поеми «Наймичка», «Марійка», «Смерть убивці» тощо). У доробку Бориса Грінченка – оповідання, повісті, поетичні збірки, драматичні твори, переклади, публіцистичні й літературно-критичні виступи, фольклористичні видання тощо і, нарешті, упорядкований і відредагований ним чотиритомний «Словник української мови» (1907 – 1909). Чимала прозова спадщина Олени Пчілки – письменниці, культурного діяча. Повість «Товаришки», твори «Світло добра й любові», «Маскарад», «Забавний вечір» та ін. Відмінна самобутність характеризує поезію і прозу Осипа Маковея. Її важливою складовою є широкий діапазон гумористичного й сатиричного вислову: гуморески «Як я видавав газету», «Як я продавав свої новели», «Два ставки. Весняна ідилія», повість «Залісе».

Наприкінці XIX століття з'являються видатні твори М. Коцюбинського: «Fata morgana», «Тіні забутих предків» та ін. Значний внесок в українську прозу кінця XIX століття зробили також Ольга Кобилянська: повість «Земля», «В неділю рано зілля копала...»;

Василь Стефаник – прозова збірка «Синя книжечка», «Камінний хрест». Одне з чільних місць в українській поезії 80–90-х рр. належить діяльності Якова Гоголева: збірки «Ворскло», «Слобожанщина». Визначним явищем української поезії кінця XIX – початку XX століття є творчість Лесі Українки, до 150-річчя якої в Україні видруковано 14-томник її творів.

У 60–70-ті рр. XIX ст. в Російській імперії було проведено низку реформ, у тому числі і в галузі освіти. У 1864 році всі типи початкових шкіл стали початковими народними училищами. Школи відкривали земства. Прогресивні представники української інтелігенції організовували недільні школи для селян, робітників. У 1859 – 1862 рр. в Україні їх діяло понад 110. Т. Шевченко написав для них «Букварь южнорусский». Викладали в цих школах гуманітарні та природничі дисципліни, проте за царським указом від 10 червня 1862 року недільні школи було закрито.

Із другої половини XIX століття запроваджується народницький напрям історіографії. У працях М. Костомарова, П. Куліша, О. Кістяківського, П. Чубинського, В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Лазаревського та інших дослідників український народ постає як суб'єкт історичного процесу.

Протягом другої половини XIX століття в містах України засновано низку наукових історичних товариств (Історичне товариство ім. Нестора Літописця, Історико-філологічне товариство, НТШ), часописів та журналів («Киевская старина», «Записки НТШ»), археографічних комісій, товариств і музеїв.

Особливе значення для розвитку науки і культури України мало товариство, що об'єднало учених гуманітарного та природознавчого профілю, котрі розгорнули цілий спектр українознавчих досліджень. Сприятливі умови для створення такої організації склалися в кінці XIX століття в Галичині. Саме у Львові у 1873 році гурток патріотів закладає фонд для розвитку української літератури і культури. Серед засновників фонду «Товариство імені Шевченка» були Олександр Кониський, Єлизавета Милорадович, Дмитро Пильчиков. На спеціальних загальних зборах Товариства 13 березня 1892 р. було

схвалено новий статут та назву «Наукове товариство імені Т. Шевченка» (НТШ). Воно набуло чіткої структури і складалося із 3-х секцій: історико-філософської, філологічної та математично-природничо-лікарської. З 1892 р. почали виходити «Записки НТШ», редактором якого з 1895 р. став М. Грушевський.

У 1868 році у Львові було засновано товариство «Просвіта», яке об'єднало всі патріотично налаштовані верстви суспільства, що усвідомлювали значення для українського народу освіти рідною мовою як шлях до національного відродження. Засновниками й керманичами «Просвіти» були А. Вахнянин, композитор і письменник, один із лідерів партії народовців, та Омелян Партацький – мовознавець, педагог.

У другій половині ХІХ століття становлення національної композиторської школи набуло ще більшого розмаху. В Україні виникають осередки оперного мистецтва. Завдяки будівництву спеціальних театральних будинків у Києві, Одесі, Харкові, замість мандрівних труп, формуються справжні центри оперної культури.

У композиторській спадщині Миколи Лисенка сконцентрувалися провідні тенденції розвитку українського музичного мистецтва: обробки народних пісень, створення музичного циклу до «Кобзаря» Т. Шевченка, кантати, твори на тексти І. Франка, Лесі Українки, М. Гоголя, опери «Тарас Бульба», «Енеїда», «Ноктюрн».

Досягнення Петра Сокальського на композиторській ниві були істотними для утвердження професійної сутності українського музичного мистецтва. Опери «Майська ніч», «Облога Дубна» (за мотивами повісті «Тарас Бульба»), незавершені «Мазепа» (за поемою О. Пушкіна) та «Боротьба на Україні» («Б. Хмельницький»); фантазії, музичні картинки, рапсодії тощо.

Формування композиторських особистостей та розвиток музично-творчих процесів другої половини ХІХ століття в Галичині й Буковині позначені під помітним впливом посиленних зв'язків із Наддніпрянщиною. Значну роль у поживленні українського музичного життя відіграло засноване 1862 року культурно-освітнє товариство «Руська бесіда», яке систематично влаштовувало

декламаційно-музичні вечори, на яких аматори виступали зі співами, читанням віршів тощо. Музичні номери, у тому числі й українські хорові пісні, виконували також на балах і танцювальних імпрезах «Руської бесіди».

Особливе місце в українській культурі займає творчість Сидора Воробкевича – надзвичайної популярності набули його хорові мініатюри ліричного складу, застольні пісні для чоловічого хору без супроводу, інтерпретації поезій Т. Шевченка. Значну роль в утвердженні й популяризації засад української композиторської школи відіграв Анатоль Вахнянин: оригінальні хори, опера «Купало». Велике значення для музичної культури мали доробки Віктора Матюка (хори), Остапа Нижанківського (чоловічі хори без супроводу), Євгена Купчинського (пісні для голосу з фортепіано), Генріха Топольницького (хори, обробка народних пісень), Дениса Січинського (кантата «Дніпро реве», хорові обробки народних пісень), Філарета Колеси (хори на вірші Шевченка, обробка народних пісень) та ін.

У першій половині 60-х рр. в Україні активно розвивався аматорський театральний рух. Аматорські драматичні гуртки виникають при недільних школах, ними опікуються «Громади» у Полтаві, Гадячі, Чернігові. З 1859 року діють студентські театральні гуртки в університеті св. Володимира в Києві. З ініціативи Ю. Лавровського та під опікою товариства «Руська бесіда» 17 березня 1864 р. у Львові було відкрито Руський народний театр, який давав вистави в галицьких та буковинських містах. У червні 1865 року Руський народний театр був переведений у статус професійного.

Після Емського указу з 1876 року до 1880 року українське театральне аматорство мало підпільний характер. Вистави готували й виконували в приватних будинках таємно від поліції за участю осіб, яким можна було довіряти. Це була одна із форм діяльності українських «Громад».

Улітку 1883 року в Одесі було об'єднано найвидатніших тоді діячів українського театру з метою створення зразкової високомистецької української трупи. М. Старицький очолив антрепризу, а М. Кропивницький став її мистецьким керівником.

Вистави почалися 15 серпня 1883 року в Одесі з постановки «Наталки Полтавки». Під час виступів у Миколаєві у вересні 1883 р. до трупи вступив наймолодший із братів Тобілевичів – Панас Карпович (псевдонім Саксаганський), а в Єлісаветграді (вересень-жовтень 1883 р.) – до трупи приєднався найстарший з братів – Іван Карпович (Карпенко-Карий). До кінця 1883 р. трупа збагатилася сестрою братів Тобілевичів – Марією (Садовська), Ганною Затиркевич-Карпінською, В. Грицаєм, Ю. Касиненком, М. Маньківською, Л. Квіткою та ін.

Проте успіхами українських акторів була стурбована царська влада, вбачаючи в українських виставах демонстрацію сепаратизму, тому в Петербурзі було підготовлене таємне розпорядження Головного управління в справах друку від 31 грудня 1883 р., яким заборонялося утворення окремих українських театрів з виконанням тільки українських п'єс і пропонувалося надалі дозволяти українські вистави лише за умови, що поряд з українською виставою ітиме російськомовна п'єса. Більша частина Наддніпрянської України – Правобережжя, Полтавщина, Чернігівщина близько 10 років були позбавлені можливості дивитися вистави українських театрів.

Архітектура другої половини ХІХ століття характеризується подальшим розвитком. Серед досягнень містобудування того часу – площі Б. Хмельницького у Києві, А. Міцкевича у Львові, Театральна в Станіславі, забудова вул. Дерибасівська та Пушкінська в Одесі, Катерининський проспект у Катеринославі, Сумська та Пушкінська вул. у Харкові.

У результаті діяльності місцевих архітекторів закладені придніпровські парки в Києві, Міський парк у Харкові, Старий парк у Львові. На площах, вулицях, у парках устанавлювали пам'ятники, зокрема Б. Хмельницькому в Києві, О. Пушкіну в Одесі, О. Суворову в Ізмаїлі. У Криму в маєтках створювали екзотичні ландшафтні парки – Алупкінський, Нікітський, Лівадійський та ін.

Архітектурі другої половини ХІХ століття притаманний розвиток історизму, еkleктики та стилізації. Характерні споруди цього напрямку – Міська дума в Києві, біржа в Харкові, театри в Одесі та

Києві, вокзал у Харкові, Нова біржа в Одесі, Театр опери та балету у Львові, судові установи в Одесі та ін.

У образотворчому мистецтві творчість Т. Шевченка мала великий вплив на живописців. Це передусім нав'язано поезією Т. Шевченка офорти та живописні твори Л. Жемчужникова: «Кобзар на дорозі» (1854), «Покинута» (1860), серія «Мальовнича Україна» (1861 – 1862); жанрові картини І. Соколова: «Проводи рекрутів» (1851), «З базару» (1859); гостросоціальні, з національним колоритом та тонким ліризмом живописні твори К. Трутовського: «Хворий» (1883), «Весільний викуп», «У місячну ніч» (1881). Глибоко психологічні характеристики мають жанрові картини та графічні портрети селян, створені П. Мартиновичем.

Наприкінці ХІХ століття продовжує розвиватися монументально-декоративний живопис: розписи та мозаїка у Володимирському соборі Києва (худ. В. Васнецов, М. Нестеров, М. Врубель, П. Сведомський, В. Замирайло, С. Костенко, М. Пимоненко), розписи та ікони М. Врубеля для мармурового іконостасу в Кирилівській церкві Києва.

Розвивалася станкова скульптура – портрети і статуї П. Забіли (портрет Т. Шевченка, 1872; М. Салтикова-Щедріна, 1879; В. Маяковського, 1894; бюст для пам'ятника М. Гоголю в Ніжині, 1881; пам'ятник на могилі О. Герцена в Ніцці), Б. Едуардса («Катерина», 1885; «Життя невеселе»), скульптурні композиції Л. Позен, присвячені історії українського народу («Кобзар», 1883; «Переселенці», 1884; «Запорожець у розвідці», 1887).

Українська культура ХХ століття

Однією з принципових особливостей української культури ХХ століття є визначальна роль політичного чинника. Поворотне значення мали Перша світова війна, Лютнева революція і Жовтнева революції, боротьба за українську державність 1917 – 1921 рр., створення СРСР, Друга світова війна, криза соціалізму і розпад радянської системи, отримання Україною незалежності.

У радянський період, який зайняв більшу частину сторіччя, українська культура пройшла складний шлях із досягнень і втрат, духовних злетів і трагедій: національне піднесення 20-х років,

трагедію в роки сталінської диктатури, хрущовську «відлигу», брежнєвський «застій», горбачовську перебудову. Внаслідок одержавлення всіх сторін життя суспільства, його бюрократизації, централізації влади провідну роль відігравала особа першого керівника комуністичної партії і, відповідно, всієї держави. У 1991 році відбулося не тільки проголошення незалежності України, але й почалися докорінні зміни суспільного ладу.

На початку ХХ століття культура України, з одного боку, продовжувала розвивати народні, демократичні традиції ХІХ століття, а з іншого – йшов активний пошук нових форм, використання досягнень інших національних культур. Це конкретно виявилось у двох орієнтаціях:

- збереження національно-культурних традицій (народницька теорія);
- орієнтація на західноєвропейський процес у царині художньої культури («європеїзація», «космополітизм», «модернізм»).

Традиційні тенденції в галузі літератури – романтизм і неореалізм поєднувалися з футуризмом та символізмом. Формується «нова школа» української прози (М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська).

Початок ХХ сторіччя характеризувався прогресом у галузі музичної культури. Формується національний стиль, який об'єднує динаміку фольклорної виразності й кращі традиції класики. У цьому напрямі працювали М. Леонтович, К. Стеценко, Я. Степовий, які новаторському осмислили творчу спадщину М. Лисенка.

В Україні в галузі живопису і графіки активно працювали такі майстри, як О. Мурашко, О. Новаківський, І. Труш, П. Ковжун, М. Сосенко, М. Бойчук. Більшість із них мали європейську освіту, і на їх творчість впливали сучасні художні тенденції. Міжнародного визнання досяг український скульптор О. Архипенко – творець нового напрямку в мистецтві.

У цей час значні досягнення характерні для національного театру. У 1904 році М. Лисенко започаткував у Києві музично-драматичну школу, з 1907 року там же функціонував український стаціонарний

театр М. Садовського, у 1915 році І. Мар'яненко заснував Товариство українських акторів.

В Україні продовжував розвиватися наука. В умовах піднесення національно-визвольного руху активізувалися історики, етнографи, філологи. Д. Яворницький пише історію Запорозької Січі, історію періоду козаччини – І. Крип'якевич, ряд визначних праць зі сходознавства – А. Кримський. Наукове товариство імені Тараса Шевченка, яке очолив М. Грушевський, випустило з 1892 по 1917 роки понад 100 томів «Записок наукового товариства», 35 томів «Етнографічного збірника», 15 томів «Матеріалів з української етнології», 15 томів були підготовлені історико-філософською секцією.

Культура України розвивалася в умовах русифікації, хоча в 1904 році кабінет міністрів Росії і визнав шкідливим заборону української мови, до 1917 року в Україні не було жодного державного навчального закладу, де викладання велося б українською мовою. На початку Першої світової війни активізувався наступ на українство: заборона мови, масові арешти і заслання інтелігенції. Це насамперед стосувалося населення території Галичини, зайнятої Росією під час воєнних дій.

Розвиток живопису в Україні в післяреволюційні роки проходив у боротьбі художніх течій і напрямів. Поряд з тими, хто стояв на позиціях традиційного реалізму, творили прихильники футуризму, формалізму (наприклад, розписи Харківського партійного клубу В. Єрміловим). Крім масових агітаційних форм образотворчого мистецтва, помітного прогресу досягла станкова графіка та малярство.

У галузі станкової графіки працювали М. Жук, І. Падалка, В. Заузе. У малярстві найбільш відомими були полотна К. Костанді, Ф. Кричевського, О. Мурашка, М. Самокиша. Г. Нарбут оформив перші українські радянські книги і журнали «Мистецтво», «Зорі», «Сонце труда». У Західній Україні в перші післяреволюційні роки працювали такі художники, як І. Труш, О. Монастирський, І. Курилас.

У скульптурі головний акцент робили на її пропагандистських, ідеологічних можливостях. Практично в кожному місті, селищі

міського типу були поставлені пам'ятники В. Леніну. У конкурсах на проект пам'ятника Т. Шевченку взяли участь скульптори різних регіонів СРСР. Переміг М. Манізер, пам'ятник якого в 1935 встановлений у Харкові, він – автор пам'ятників Т. Шевченку в Києві і Каневі.

Активним було музичне життя України. Створено Республіканську капелу під керівництвом О. Кошиця, капелу «Думка», які багато зробили для пропаганди української музики, у тому числі і за кордоном. Завдяки їм, світ дізнався та полюбив «Щедрик» М. Леонтовича, який особливо полюбив у США і він навіть став саундтреком до відомого фільму «Сам удома».

Почалася діяльність музично-театрального інституту в Києві, перша оперна трупа з'явилася в Києві і Харкові. У цей період жанрово збагачувалась українська музика, що значною мірою пов'язано з творчими пошуками Л. Ревуцького, В. Косенка, Б. Лятошинського, О. Чишка.

Високого рівня досягла українська виконавча культура. Серед виконавців широко відомими були співаки М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, О. Петрусенко, З. Гайдай, Б. Гмиря. Розвитку української музики, як і культури загалом, заважала політика влади з її пропагандистським ставленням до мистецтва, бюрократичною регламентацією, утилітаризмом і недовірою до «буржуазної естетики».

Поступально, але суперечливо розвивалися всі сфери художньої творчості. Найбільш повно характерні риси епохи відобразила література. З одного боку, в художній прозі стали утверджуватися аналітичність, проблемність, відхід від описовості, звернення до сфери тонких почуттів, співвідношення морального і духовного.

Насамперед це стосується творчості О. Гончара, П. Загребельного, Ю. Збанацького, В. Козаченка. За оцінкою авторів «Історії української літератури ХХ століття», 60-70-і роки були періодом плідним, хоч і суперечливим, періодом поглиблення гуманістичних основ літератури, посилення аналітичного й синтезуючого начал, утвердження нових форм, стилів, засобів. На повний голос заявили про себе Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Микола

Вінграновський. Склалася школа українського літературного перекладу, яка має високий міжнародний авторитет.

У той же час творчість продовжувала жорстко регламентуватися, зазнавати цензури, новаторство часто діставало негативну оцінку в офіційній критиці. Українські читачі, як і раніше, були відлучені від творчості письменників, які емігрували з України і продовжували писати за кордоном. Особливе місце серед письменників-емігрантів займає І. Багрянний. До війни він зазнавав репресій, у Німеччині в 1948 році організував Українську революційно-демократичну партію, яка боролася за національне звільнення України. Романи І. Багряного «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Людина біжить над проваллям», його повісті, поеми, публіцистика тільки в наші дні стали надбанням читача, були оцінені критиками як серйозний внесок в українську культуру.

Саме в колах інтелігенції виникає опозиційний рух, названий дисидентським, члени якого головним своїм завданням вважали відстоювання прав людини: свободи слова, свободи совісті. У 1976 році була створена Українська Гельсінська група.

Особливого розвитку в ці роки досяг український кінематограф. Його вершини – фільми С. Параджанова «Тіні забутих предків», Л. Осики «Захар Беркут», Ю. Ільєнка «Білий птах з чорною ознакою», Л. Бикова «В бій ідуть одні старики», І. Миколайчука «Вавілон ХХ». У той же час на екран не допускалися неприйнятні для режиму фільми, майстрам нав'язувалася тематика.

З початком проведення політики перебудови, гласності і демократизації в Україні відбувається широке національно-демократичне піднесення. З середини 80-х років в умовах піднесення національної самосвідомості, становлення демократії багато українських літераторів активно включилися в громадсько-політичне життя. У 1989 році було засноване Товариство української мови імені Т. Шевченка, метою якого стало утвердження української мови в усіх сферах суспільного життя, її всебічного розвитку, охорона чистоти і самобутності мови.

Відбувається справжній газетно-журнальний бум. Народ знову відкриває свою історію, проходять широкі дискусії про гетьмана І. Мазепу, про діяльність Центральної Ради, радянсько-німецький договір 1939 року, уперше опубліковано матеріали про голод 1932 – 1933 рр. Друкуються раніше заборонені книги, виходять на екрани фільми. Установлюються перші контакти з діаспорою. Творча інтелігенція взяла активну участь у створенні Народного Руху України.

XX сторіччя в історії української культури, як і всесвітньої, повне протиріч, досягнень і втрат. Особливістю розвитку національної культури є визначальна роль політичного чинника. Основні його етапи співпадають з основними етапами політичної історії. Нові можливості відкриває перед культурою утворення Української незалежної держави.

Культура незалежної України

Після остаточного здобуття Україною незалежності в 1991 році почався новий етап розвитку суспільства. Наша держава стала суверенною та демократичною, почалися радикальні реформи. Головною особливістю сучасного періоду можна вважати його перехідний характер. У суспільстві склалася нова соціокультурна ситуація: інші соціально-економічні умови, форми власності, характер стосунків між людьми, соціальна структура, система цінностей. Принципово нового статусу набула національна культура. У той же час серйозно впливає на всі сфери суспільного життя економічна криза, яку переживала Україна в кінці XX століття.

Одним з найважливіших для розвитку культури є питання про національну мову. У 1989 році Верховна Рада ухвалила «Закон про мови в Українській РСР». Статус української мови як державної закріпила Конституція України. З прийняттям нового законодавства державні органи, засоби масової інформації, установи культури, освіти, свою діяльність мали провадити українською мовою.

Головним набутком мистецького життя за роки незалежності стали обнадійливі процеси оновлення та утвердження плюралізму. Зокрема, в музиці все частіше лунали твори різних жанрів і стилів, дзвінко зазвучала українська пісня. Далеко за межами України стали

відомі імена вітчизняних оперних співаків В. Гришка, А. Кочерги, В. Лук'янець, В. Степової та ін. Їхні голоси звучали на сценах Метрополітен-опера, Віденської та Женевської опер.

Значних успіхів за роки незалежності досягла українська естрада. Великою популярністю користувалися і користуються пісні О. Білозір, В. Зінкевича, А. Кудлай, Ані Лорак, Т. Петриненка, О. Пономарьова, Т. Повалій, І. Поповича, С. Ротару, І. Білик, Д. Монатіка, Тіни Кароль, О. Полякової, переможниць Євробачення Руслани та Джамали, гуртів «ВВ», «Океан Ельзи», «Пікардійська терція», «Антитіла», «Казка», «The hardkiss» та ін.

Розвиток театрального мистецтва в Україні пов'язаний з новаторськими пошуками режисерів І. Бориса, С. Данченка, А. Жолдака, В. Петрова, С. Мойсеєва, Б. Шарварка та ін. Світове визнання здобув Р. Віктюк, який розпочинав творчу діяльність у Львові, а згодом створив власний театр у Москві. Серед акторів виділяються такі майстри, як А. Роговцева, Б. Ступка, сестри Сумські, А. Хостікоєв, Б. Бенюк, Л. Задніпровський та ін.

Великі можливості відкриваються перед українською культурою у зв'язку з формуванням в Україні громадянського суспільства. Новий громадський (так званий «третій» – на відміну від перших двох – державного та комерційного, бізнесового) суспільний сектор – це сума недержавних неприбуткових організацій, які сьогодні вже здатні впливати на хід суспільних процесів, зокрема культурних.

Принципово змінилися відносини держави і церкви. Конституція України гарантує громадянам свободу совісті й віросповідання, зберігаючи відокремлення церкви від держави і школи від церкви.

Форми та засоби культурного самовираження (музика, живопис, кіно тощо)

Загальна характеристика видів мистецтва

Сучасна естетична теорія ще не має остаточного погляду на кількість видів мистецтва. Очевидно, це не буде досягнуто ніколи, оскільки ця культурна галузь постійно розвивається та змінюється. Проаналізуємо найбільш поширені види мистецтва.

Декоративно-ужиткове мистецтво – один із видів художньої діяльності, твори якого поєднують естетичні та практичні якості. Декоративне означає «прикрашати». Ужиткове ж означає, що речі мають практичний ужиток, а не лише є предметом естетичної насолоди. Головне завдання декоративно-ужиткового мистецтва – зробити гарним речове середовище людини, її побут.

Внутрішньовидова класифікація в декоративно-прикладному мистецтві здійснюється за різними принципами: за матеріалом, технологією виготовлення, функцією. Залежно від обраного критерію його поділяють на спеціалізовані галузі: кераміку, текстиль, меблі, посуд тощо.

Цей вид мистецтва – один з найдавніших видів художньої творчості, який розвивається й тепер. Він існує в предметах побуту, створених за законами краси. Ці речі є не тільки корисними, але й прекрасними, вони мають свій стиль та художній образ, який відтворює їх призначення і несе узагальнену характеристику типу життя й світогляду народу та епохи.

Декоративно-ужиткове мистецтво є національним за своєю природою, воно народжується із звичаїв, навичок, вірувань народу та безпосередньо наближається до його виробничої діяльності, його побуту. Вершиною декоративно-ужиткового мистецтва є ювелірна справа, яка зберігає свою самостійність і тепер.

Архітектура, на відміну від багатьох інших видів мистецтва, крім декоративно-побутового призначення, виконує ще й естетичну та практичну функції в житті людини.

Згідно з цим виокремлюють такі типи архітектури: суспільна, житлова та виробнича. Як вид мистецтва архітектура є статичною, просторовою, художній образ тут створюється необразотворчим засобом, відтворюючи певні ідеї, настрої та прагнення шляхом співвідношення масштабів, мас, форм, кольору, зв'язку з навколишнім пейзажем, тобто за допомогою специфічних виражальних засобів.

Скульптура. Назва цього виду мистецтва виникла від латинського *sculpo* – вирізаю; часто скульптуру називають також пластикою (грец. *plaste* – ліплю). Ці дві назви одного виду мистецтва вказують на

існування різних технік створення скульптурних образів. Скульптура проста, зрозуміла та переконлива, в усі часи вона втілює ідеальні уявлення про красу людської постаті та особливості моральних якостей епохи.

Мистецтво скульптури в результаті свого довгого розвитку почало поділятися на форми, види, типи тощо. За найбільш загальним поділом розмежовують скульптуру на велику (як прикрасу садів, парків, площ) та малу. За видами скульптуру розподіляють на станкову (зроблену на спеціальному пристрої, вона має самостійне художнє значення) та монументальну, що завжди пов'язана з архітектурою не тільки формою, але й ідейно-художнім змістом.

У скульптурі розрізняють такі форми: голова, портретний бюст, статуя, торс (зображення без голови та кінцівок), скульптурна група. Найскладнішою за композицією є скульптурна група, що складається з двох і більше постатей. Вони, як правило, самостійні за значенням, але зв'язані між собою сюжетно та духовно.

Скульптуру поділяють на круглу (вона об'ємна з усіх боків) та рельєфну (об'ємне зображення ніби виступає з площини). Рельєфи можуть бути також різноманітними: койланогриф – зображення на стіні (контурний рельєф), барельєф – зображення, що виступає на половину об'єму, горельєф – зображення, що виступає більше ніж наполовину. Скульптуру розрізняють за технікою виготовлення та за матеріалом. Найдавніший з матеріалів скульптури – глина. Усе, що зроблено з глини, – кераміка. Випалену для міцності глину називають теракотою.

Графіка. Цей вид мистецтва так само відомий з давнини. За призначенням графіку класифікують так: репродукційна, яка була особливо популярною у XIX столітті до виникнення фотографії; супроводжуюча (ілюстрації до книг, часописів); плакатна; промислова (етикетки, рекламні зображення, афіші); підготовча, де розрізняють начерк (ескіз), етюд; самостійна, що здійснює власне естетичну та художню функції.

Незалежно від техніки та матеріалу графічний художній образ створюється особливою мовою. Виразальними засобами графіки є

лінія, за допомогою якої створюється малюнок, який можна порівняти з монологом, і пляма, винахід якої належить японським графікам. Лаконічність графічної образотворчої мови свідчить не про її бідність, а про її специфіку. Графіка перекладає наше сприйняття на особливу раціональну мову. Графіка наближається до визначення, вона апелює до розуму. Живопис розбуджує емоції, а графіка – думки та уявлення від дійсності, вона близька до слова.

Живопис – вид мистецтва, здатний відтворити видиму реальність за допомогою кольору на двомірній поверхні. Це зображення створюється завдяки використанню художником законів перспективи, лінії, кольору, світлотіні.

Техніка станкового живопису – нанесення на папір (або полотно) шару фарби. Монументальний живопис завжди пов'язаний з архітектурою, тому він не може існувати самотійно. Незалежно від виду живопис розрізняють за окремими жанрами: портрет, пейзаж, натюрморт, тематична картина. Особливий жанр живопису складає іконопис.

Вітражі як вид монументального живопису створюються за допомогою прозорого скла. Частинки скла скріплюються свинцевими сплетіннями.

Найдешевший вид монументального живопису – *фреска* (з італ. буквально – свіжий): на стіну, яка щойно заштукатурена, наносять розчинений у воді фарбовий пігмент. Фрески площею п'ять-шість квадратних метрів виконують за п'ять-шість годин, тому техніка фрески потребує високої живописної майстерності, точної руки, найвищого художнього смаку.

Музика – вид мистецтва, який, відтворюючи дійсність, впливає на людину завдяки побудованим по-особливому звуковим комплексам. З давнини використовується цілющість музики не тільки для духовного здоров'я, й для фізичного, у тому числі й психічного. Основою музичного твору є почуття, емоції; зміст створюється завдяки пульсації ритму, мелодії тощо. Розуміти музику – це вміти глибоко та сильно відчувати, через почуття вміти розрізнити глибокий життєвий сенс музичних образів.

Головним виражальним засобом музики є звук. Проте музичний звук істотно відрізняється від будь-якого іншого звуку або шуму. Він є обробленим, тобто фіксованим по висоті, і включеним до особливої системи ладових (висотно-функційних) та метроритмічних (часових) співвідношень, що склалася історично. Звуки створюють мелодію музичного твору, яка має інтонаційну природу. Мелодія організується також за допомогою темпу (швидкості), метра, ритму (закономірного чергування звуків різної тривалості) та тембру (забарвленості звуку, тобто співвідношення основного тону та обертонів).

Музику поділяють на інструментальну та вокальну, хоча проблема виокремлення музичних жанрів вирішена ще не повністю. Музична практика має багато різновидів музичних жанрів та форм (хорал, меса, опера, соната, сюїта та ін.).

Хореографія. Мистецтво хореографії будується на музично організованих, умовних, виразних рухах людського тіла. Основи образної виразності є в людській пластиці в реальному житті. У тому, як людина рухається, жестикулює, діє й пластично реагує на дії інших, виявляються особливості її характеру, складу почуттів, своєрідність особистості. Такі характерно-виражальні елементи, що народилися в реальності, називають пластичними інтонаціями та мотивами.

Хореографічне мистецтво з самого початку синтетичне, тому що музика посилює виразність танцювальної пластики і дає їй емоційну ритмічну підставу. Разом з тим хореографія – видовишне мистецтво, де суттєвого значення набирає не тільки динамічна, часова, але й просторова композиція танцю, зоровий образ танцюриста (роль костюмів, образотворчого оформлення тощо). Найвищою формою хореографії є балет, що, як і опера, є різновидом музичного театру.

Протягом усієї своєї історії професійне мистецтво хореографії спиралося на народний танок і переусвідомлювало більшість його елементів. У сучасній хореографії розрізняють побутовий (народний і бальний) та сценічний (естрадний та балет) танок. У балеті хореографія стає центром синтезу мистецтв, органічно поєднуючи музику й театр. Основою хореографічної дії в балеті є танок, який утілює події сюжету, стан та характер дійових осіб. Підпорядковану

роль відіграє пантоміма, що може як складати основу окремих епізодів, так і включатися до танцю. Відзначають танок класичний та характерний, а в межах кожного з них сольний, ансамблевий та масовий (танок солістів, корифеїв та кордебалету). Нерідко зустрічаються сполучення та взаємопереходи всіх цих різновидів танцю. Основу балету складає дійовий танок (який розвиває дію), але часто до балету входить також дивертисмент (який характеризує середовище, фон, дію).

Художня література – це мистецтво слова. Його предмет, хоча й не прямо, але неминуче розширюється. Сфера художньої літератури охоплює природні та суспільні явища, величні соціальні перетворення, духовне життя особистості, її почуття. У різних своїх жанрах література висвітлює цей матеріал або через драматичне відображення дії (драма), або через епічну розповідь про подію (епос), або через ліричне саморозкриття внутрішнього світу людини (лірика), що складають роди літератури.

Літературу поділяють за жанрами на: епос, рірику і драму. У межах кожного з них природно, виділяються й більш дрібні форми та жанри. Підставою для їх відокремлення служить зміст життєвого матеріалу, який вони охоплюють. З ними співвідносяться такі жанри: нарис, оповідання, повість, роман (у епосі); трагедія, комедія (у драмі); пісня, ода, гімн, ліричний вірш (у ліриці) тощо.

Театр – це вид мистецтва, де розкриваються суперечності часу та внутрішнього світу людини, стверджуються ідеї за допомогою драматичної дії – вистави. У виставі використовуються виражальні засоби всіх основних видів мистецтва. Вистава звернена одночасно й до духу, й до очей, й до серця глядача. Театр – це видовищне мистецтво. Під час театрального дійства події розгортаються в часі та просторі, але театральний час є умовним і не дорівнює астрономічному. Вистава поділяється на акти, дії, а ті на мізансцени, картини тощо. Розрізняють види театру: музичний, драматичний, ляльковий, тіньовий, цирк та естрада.

Театр – мистецтво колективне. У створенні вистави беруть участь багато людей, які мають найрізноманітніші суто театральні професії,

наприклад, одна з яких – макетник, який повинен зробити сферу вистави, що відтворює місце майбутньої дії, за масштабом один до двадцяти.

Основою театральної вистави є літературний твір: п'єса або інсценівка, де слово підлягає законам театральної дії. Драматургія – найскладніша форма літератури. У ній відсутній авторський коментар, використовується тільки пряма мова. Актор – людина, яка є носієм певної ідеї, що виявляються через вчинки та дії, бо дія – основна сила п'єси. Гарна драматургія одночасно має не тільки зовнішню, а й внутрішню дію, а розкрити її допомагає слово.

У створенні сценічного образу вистави актор завдяки своїм тілу, міміці, голосу створює власного героя, режисер організовує виставу, художник шукає ідею її зорового оформлення, композитор – її звуковий образ. Театр являє собою не тільки взаємодію актора, режисера, художника, композитора тощо – це завжди взаємодія з глядачем, коли у випадку успіху досягається співчуття та глядач стає учасником театральної творчості.

Кіно називають наймасовішим видом мистецтва. Воно народилося наприкінці XIX століття, коли 28 грудня 1895 року на бульварі Капуцинів у Парижі брати Люм'єр продемонстрували свій перший фільм «Прибуття поїзда». Пізніше стали опановувати виражальні можливості звуку та кольору. Усе це зумовило силу впливу кіно на глядача. Кіно – найбільш дієвий вид мистецтва, бо та реальність, що її створює кіно, за своєю якістю не відрізняється від реальності буття. Тому ідеї, думки, міфи, що відтворюються через кіно-образи, найлегше сприймає глядач, як саму дійсність.

У створенні кінофільму беруть участь люди багатьох професій: сценарист, режисер, актор, оператор, художник, композитор, монтажер, піротехнік, каскадер тощо.

Розрізняють такі *жанри кіно*:

- художнє, або ігрове, де обов'язкова акторська гра, яка втілює задум сценариста та режисера. У кіносценарії ідея, характери, драматичні конфлікти, вибір місця та часу дії, деталі підвладні кінозаконам та складає особливий вид літератури – кінодраматургію.

Режисер за допомогою інших діячів кіновиробництва втілює задум сценариста. Художнє кіно завжди було живою історією народу та відображенням його соціального, історичного та морального досвіду;

- документальне, де вигадка та гра неможливі. Роль актора зводиться до читання коментаря. Дотримуючись історичних подій, історичного вигляду людей, відображається життя таким, яким воно було того часу. Головний виражальний засіб – вірогідність;

- науково-популярне, де також неможливі вигадка та гра. Актор читає авторський текст, а сам фільм знайомить із досягненнями новаторів виробництва, винаходами в галузях науки, техніки, культури в цілому, навчає розуміти природу та твори мистецтва. Різновид – навчальні фільми;

- мультиплікаційний, або анімалістичний (мальований), фільм відрізняється від художнього тим, що актор залишається за кадром.

Кіно орієнтоване на колективне сприйняття, воно навчає роздумувати про себе, власне життя, сучасність, майбутнє та минуле. Кіно, як ні один із видів мистецтва, зв'язане з розвитком техніки.

Телебачення – наймолодший із видів мистецтва. Його соціальна цінність полягає в аудіо- та відеоінформативності. Світло – найсильніший засіб вираження в телебаченні. Ракурс сприйняття предметів, телемонтаж, переміщення камери та наближення предмета зображення дають телебаченню додаткову можливість художньої виразності. Для телебачення характерне поєднання ритмічно-повільного «прихованого» монтажу з його несподіваним «збоєм», перенесенням уваги на новий об'єкт.

Телебачення з усією своєю фактографічністю, близькістю до природи має надзвичайні можливості відбору та інтерпретації дійсності. Разом з тим воно несе загрозу стандартизації мислення людей. «Масове споживання» однакової духовної продукції здатне викликати народження шаблонів у суспільній свідомості, тому такими важливими є естетичний вектор передач та їх художній рівень. Особливістю телебачення, яка поріднює його з декоративно-

ужитковим мистецтвом, є інтимність, «домашність» сприйняття. Це мистецтво, яке приходить у наш дім та стає частиною нашого побуту.

Важливою естетичною особливістю телебачення є передача синхронності подій, безпосередній репортаж із місця події, залучення глядача до сучасної течії історії. У художньому репортажі екранний час дорівнює реальному. І тоді телебачення звертається до кінохроніки. Ефект актуальності передачі, присутності глядача повинен зберігатися.

Для телебачення важливим є ефект безумовності зображення. На телеекрані відображається увесь світ. Телевізор здатний примушувати глядача мислити категоріями народу, людства, аналізувати становище у світі та розкривати його у живих, зорових образах. Розвиваються і все досконаліше починають володіти своєю художньою специфікою жанри телебачення – телевістава, телешоу, телефільм, телесеріал тощо та його види. Усе більшого розвитку набуває авторське телебачення. Телебачення, як і кіно, дуже тісно пов'язане з науково-технічним прогресом (кабельне, супутникове телебачення). Телебачення приховує в собі багато можливостей, загрози та добрі перспективи. Воно може виявитися як троянським конем, так і великим учителем людства.

Сучасне *Інтернет-мистецтво* дозволяє по-новому подивитися на значення дотику в нашому сприйнятті світу, адже цей вид мистецтва підкреслює важливість нашого існування, оскільки без залучення реципієнта не може виникнути твір мистецтва. Зростає при цьому роль реального контакту. Якщо раніше вистачало лише уважно вдивлятися в художню реалізацію і мислити, то по відношенню до інтерактивних творів треба спочатку ініціювати акцію, проголошуючи свою участь у ній. Вибір, який ми робимо, натискаючи клавіші, дає нам відчуття індивідуального вибору, такого важливого в сучасному постіндустріальному світі. Кожен користувач інтерактивної інсталяції отримує власну версію твору. Отже, технологія нових медіа функціонує як досконало реалізована утопія ідеального суспільства, яке складається з неповторних особистостей. Індивідуалізований вибір

пов'язаний із відповідальністю. Акт участі реципієнта – це водночас згода на часткову відповідальність за твір.

Експансія «масової культури» та її вплив на сучасне українське суспільство

Для ХХ століття характерна поява масової культури Її виникненню сприяв розвиток засобів масової комунікації – газет, популярних журналів, радіо, кінематографу. Усе це демократизувало культуру, відкрило масовій аудиторії доступ до неї і в той же час зумовило проникнення в культуру суто комерційних інтересів.

Так, наприклад, перший концерт Чайковського П. І. у квітні 1881 року в Карнегі-хол слухали не більше двох тисяч людей; перший виступ у США рок-групи «Beatles» у лютому 1964 року в тій же залі завдяки телебаченню – 73 млн. глядачів; зараз завдяки супутниковому телебаченню деякі концерти можуть дивитися одразу кілька мільярдів людей.

У цілому термін «масова культура» підкреслює доступність, поширеність художніх та культурних цінностей, легкість їх сприйняття, яка не потребує особливого художньо-естетичного смаку.

«Масова культура» справляє величезний вплив на всю культуру. Їй властива тенденція до гомогенізації, тобто прагнення надавати культурним явищам однорідності. На відміну від елітарної культури, «масова культура» свідомо орієнтує поширювані нею духовні цінності на середній рівень масового споживача. Бажання надати всім елементам культурної системи однорідності та абсолютної схожості – така характеристика змісту «масової культури».

Масова культура доступна й зрозуміла людям різного віку, всім верствам населення незалежно від рівня освіти. Масова культура задовольняє попит сьогодення, реагує на будь-які нові події. Основними літературними жанрами масової культури є детектив, трилер, фантастика, історичний роман, мелодрама, готичний роман, вестерн, комікси.

Серед основних напрямів і проявів сучасної масової культури виокремимо такі:

- індустрія «субкультури дитинства» (універсалізація виховання дітей – на основі типових програм, масова загальноосвітня школа стандартизує наукові, філософські й релігійні уявлення, історичний соціокультурний досвід);
- стрімкий розвиток засобів масової інформації, які формують суспільну думку в інтересах «споживача»;
- система державної ідеології й пропаганди, що формує політико-ідеологічні орієнтації населення, маніпулює його свідомістю й поведінкою в інтересах правлячих еліт;
- масова соціальна міфологія (націонал-шовінізм і «патріотизм», соціальна демагогія, квазірелігійні й паранаукові вчення, кумироманія та ін.), що спрощує складну систему ціннісних орієнтацій;
- масові політичні рухи, що втягують широкі верстви людей у масштабні політичні акції;
- система організації й стимулювання масового споживчого попиту, що формує в суспільній свідомості стандарти престижних інтересів і потреб;
- індустрія дозвілля (масова культура як одна з найприбутковіших галузей економіки, що навіть має свої особливі назви: «індустрія розваг», «комерційна культура», «поп-культура», «індустрія дозвілля» та ін.).

Отже, для масової культури характерне зведення елітарної культури до поверхової, беззмістовної форми, орієнтація на нерозвинені, низькі смаки. Масова культура пов'язана з уніфікацією духовного в особистості та суспільстві, вона завжди розрахована на комерційний успіх.

Культурологи вже давно вказують на небезпеку такого становища. Зазначаючи, що під впливом маскультури формується нова, особлива порода людини – «людина масова», учені попереджають про можливість «антропологічної катастрофи» в недалекому майбутньому суспільства.

Завдання для самостійної роботи (4 год.)

1. З'ясуйте як перебування українських земель у складі інших держав вплинуло на її культуру?
2. Кого із відомих діячів української культури і мистецтв ви знаєте?
3. Як грецька колонізація Північного Причорномор'я вплинула на подальший розвиток культури?

Основні терміни і поняття

Культура (лат. culture – «обробіток», «обробляти») – сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії; історично набутий набір правил усередині соціуму для його збереження та гармонізації.

Літографія – зображення, яке виконано на кам'яній подушці за допомогою лупи та щекілю.

Ксилографія – гравюра на дереві з нанесенням на неї фарби при подальшому її друкуванні на папері.

Ліногравюра – це графічне зображення, яке одержують при друкуванні малюнка з листа лінолеуму.

Офорт, іноді **аквафорта** – різновид гравюри на металі, який дозволяє отримувати відтиски з друкарських форм, які попередньо оброблені кислотами.

Масова культура (або: маскульт, маскультура, поп-культура, популярна культура) – культура, популярна серед широких верств населення в конкретному суспільстві та переважно комерційно успішна, елементи якої знаходяться повсюди: в кулінарії, одязі, споживанні, засобах масової інформації, та в розвагах (наприклад, у спорті і літературі) – контрастуючи з «елітарною культурою».

Список рекомендованої літератури

1. Історія української культури /За загал. ред. І. Крип'якевича. К.: Либідь, 1994. 656 с.
2. Асеева О. Деструктивний вплив масової культури в культуротворчому опануванні сучасних цінностей української

- культури. *Інтелект. Особистість Цивілізація*. Вип. 9. 2011. С. 22–27.
3. Безугла Р. Масова та популярна культура: до проблеми співвідношення понять. *Культура і сучасність: альманах*. 2010. № 2.
  4. Бокань В. Історія культури України: навч. посібник. Київ: МАУП, 2002. 254 с.
  5. Висоцький О. Історія української культури. Дніпропетровськ: НМетАУ, 2009. 126 с.
  6. Історія українського мистецтва: у 5 т. / голов. ред. Г. Скрипник ; НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006 – 2011.
  7. Історія українського мистецтва: у 6-х томах / Академія наук УРСР, Головна редакція Української радянської енциклопедії; Голов. ред. кол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін.
  8. Історія української культури: Курс лекцій (під загальною редакцією доктора історичних наук С.О.Костилюєвої). К.: ІВЦ Політехніка, 2010. 334 с.
  9. Калакура Я. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2015. 491 с.
  10. Ковальчук О. Українське народознавство. К.: Освіта, 1992.
  11. Культура і побут населення України: навч. посіб. для вузів / В. І. Наулко (кер.), Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко [та ін.] ; [голов. ред. С. В. Головка]. Вид. 2-ге, допов. та переробл. Київ: Либідь, 1993. 284 с.
  12. Матвеева Л. Культурологія. Навч. посібник. К.: Либідь, 2005. 512 с.
  13. НАН України. Історія української культури в 5 томах.
  14. Русаков С. Масова та популярна культура: спільне та відмінне. *Гілея: науковий вісник*. 2011. Випуск 49 (7).
  15. Хома І. Історія української культури: навч. посіб. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2012. 353 с.

16. Шевчук К. Сучасне інтернет-мистецтво і проблема естетики електронних медіа. *МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія*. 2009. Вип. 6. С. 411–417.
17. Шонк-Русич К. Історія українського мистецтва в ілюстраціях. Нью-Йорк: [б.в.], 1978. 298 с.

Тема 6. Духовна культура українського народу (2 год.)

План

1. Народні звичаї та обряди.
2. Давні вірування. Від язичництва до християнства.
3. Утвердження національної Церкви.
4. Духовне значення релігії.

Народні звичаї та обряди

Духовна культура українців проростала на індоєвропейському дохристиянському підґрунті. Маючи тисячолітню основу, можемо говорити про значущість української духовної культури в світовому контексті. Елементами духовної культури українців є народні звичаї, свята та обряди, традиції, ритуали, давні вірування тощо.

Звичаї, обряди, традиції являють собою загальноприйняті неписані правила і закони, які тисячоліттями карбуються в культурній «кузні» роду і передаються старійшинами з уст в уста, створюючи оберегове коло для народу. Звичаї – це оберіг, національний імунітет, який тримає народ у безпеці, сприяє здоровому і життєрадісному життю, продовженню роду. Кожне свято було своєрідним культом на вшанування певного божества-родоначальника, покровителя світу, тотема роду. Календарний рік українців складався зі звичаїв зимового, весняного, літнього й осіннього циклів, які всі разом гармонізували і врівноважували простір. Сьогодні, в цифрову епоху, повне відтворення цієї прадавньої системи цінностей уже, на жаль, неможливе, але зберегти для майбутніх поколінь і застосувати як духовну концепцію, філософію – можливо, важливо і необхідно.

З приходом Весни для наших предків починався новий землеробський рік, який супроводжувався піснями, святками, обрядодійствами. Весняні народні звичаї й обряди – це гімн Матері-Природі, котра пробуджувалася після довготривалої зимової «сплячки». Суть обрядів – отримати благословення від Всевишнього та Природи на плідний урожай, родючість, щастя і добробут. Весняні звичаї підтримували лад та гармонію співжиття Людини і Природи. Наші пращури в цю пору займались писанкарством, влаштовували

ярмарки, гаївки, водили хороводи, виготовляли для дітей карамелі, випікали печиво у вигляді пташок і тварин, раділи приходу довгоочікуваної Весни.

З настанням Літа календарний цикл наших предків продовжувався і наповнювався новими обрядами, магічними діями, ритуалами. Це такі свята: Зелені свята, Русалії, Купала, Яблучний та Медовий Спаси. Завершувалася літня пора жнивими, по закінченні яких плели так звану «Дідову бороду», з якої потім робили Дідуха на Різдвяні свята. У літній час молодь також парувалася, одружувалася, народжувала. У цілому, літні свята в Україні були гарячою порою, де праця супроводжувалася активним відпочинком.

Осінь – дивовижна пора року. Природа розмальовує все на своєму шляху золотими мазками. Дні коротшають, а ночі відкривають містерії обрядів, ворожінь і давніх традицій. Це і дуже важлива пора року, адже йде збір урожаю, підбиваються підсумки року і відбувається активна підготовка до зими.

Уже перший день серпня, присвячений преподобній Мокрині, визначає погоду на прийдешню осінь. Жнивварська обрядовість розпочиналася зажинками – обрядами, що супроводжували початок жнивної пори. Завершальним актом були обжинки. Вони сприймалися більш урочисто: жниці в'язали останнього снопа і плели з колосків обжинкові вінки, прикрашали їх квітами та стрічками.

Вродлива й працьовита дівчина несла такий сніп і вінок до села в супроводі всіх женців. Ця жнивварська процесія обходила сільські двори, вітаючи господарів із закінченням жнив. Як супровід лунали обжинкові пісні.

Важливим був день преподобного Симеона Стопника, або Семена, на який припадає початок церковного року (14 вересня). У народі цей день вважали присвятком. Але до нього були приурочені давні звичаї ремісників, присвячені вшануванню вогню, при якому працювали впродовж довгих осінніх вечорів.

В осінньому циклі, який завершував річне календарно-обрядове коло, знову повторюються всі мотиви, властиві для інших циклів. Так

формувалося безперервне циклічне обрядове коло святкових дат з різними атрибутами і символами, але одними і тими ж мотивами.

Зимовий цикл є одним з найбільш насиченіших обрядовими діями та віруваннями в українському народному календарі. З приходом холодів та зменшенням тривалості дня, аграрне коло остаточно завершувалося й українські господарі більше часу проводили в домівках. Приділяли увагу духовному життю: спостереженням, прикметам, ритуальним діям, молитвам і ворожінням, які були пов'язані із вшануванням предків. Люди ходили один до одного в гості, влаштовували вечорниці, а з приходом різдвяних свят – колядували, щедрували, котили вогняне колесо-сваргу, влаштовували святкові рядження та ігрища.

Давні вірування. Від язичництва до християнства

Вірування усіх давніх народів були тісно пов'язані з їх повсякденним життям, навколишнім світом, природою. Древні люди намагалися пояснити зміни, явища і сили в природі і суспільстві (невидимий світ), використовуючи наявні в них на той час поняття про стосунки між людьми (видимий світ). Так сили природи уподібнювались людям, набували певних людських рис і в такому вигляді потрапляли в казки. Так з'явилися поняття богів, янголів, демонів, чортів, водяників, мавок, русалок тощо.

Люди відкрили невидимий світ, пов'язаний зі світом видимим. Поява цих вірувань мала велике значення для людства, зокрема вона підготувала людей до сприйняття поняття Всевишнього, єдиного Бога, Суцього, Сили, яка управляє Всесвітом (світом видимим і невидимим). Поява цього поняття означала появу нової віри – єдинобожжя (монотеїзму), яка прийшла на зміну багатобожжю (політеїзму) і поширилася по всьому світу в складі основних світових віросповідань – іудаїзму, християнства, ісламу, буддизму, а також посіла важливе місце в індуїзмі, японських і китайських віруваннях (культ Неба).

На європейських землях поняття єдиного Бога поширилося насамперед завдяки християнству. Тому досить часто політеїстичні вірування в європейській літературі називають дохристиянськими,

поганськими або язичницькими. Народні дохристиянські вірування та язичництво – це величезний загальнолюдський комплекс світоглядів, вірувань, обрядів, що йдуть із глибин тисячоліть.

За етимологічним словником української мови слово «язичництво» – це «віра племені людей, пов'язаних спільним звичаєм і походженням». Слово «язик» відповідає біблійному «гой» (євр.) або «gens» (лат.). Тут доцільно згадати, що в стародавньому Римі всі боги підкорених народів (gens) включалися до складу богів Риму і їх статуї ставилися в Римському Храмі Всіх Богів (Пантеоні). Саме проти цього «язичництва» боролися як іудаїзм, так і християнство, розділяючи людей на язичників, які поклоняються своїм язичницьким (місцевим, народним) богам, і людей, які шанують лише Всевишнього.

Саме віра у Всевишнього об'єднала людей різних народів в єдину общину (церкву) і дала змогу вирішити велику кількість тих протиріч у питаннях вірувань, які існували в язичників. Тому саме ця віра була визнана державною імператором Костянтином Великим в усій Римській імперії.

Язичники-слов'яни ніколи не потребували виразу своєї віри у церквах як особливих релігійних організаціях, тому що божественне завжди було там, де вони перебували, навколо і в середині них. Суть стародавньої віри – це не особисте спасіння, як у світових релігіях, – а збереження і примноження роду, родючості землі, плодovitості худоби, охорона способу життя і цінностей роду. Отже, це і комплекс вірувань, і спосіб життя, і світогляд, і спосіб відтворення родових стосунків, культури, знань та навичок.

Слов'яни вірили в багатьох богів. Сучасні вчені мають думку, що язичницькі боги, яких вважають виявом початкової міфології, насправді були уявленнями наших предків про Всесвіт. Першоджерелами Всесвіту вважали вогонь та воду. Більшість язичницьких богів слов'ян відомі з народної творчості: пісень, колядок.

Головні східнослов'янські боги:

Сварог – навчив людей шлюбу, хліборобства і подарував їм плуг.

Див – був ще стародавнішим богом ніж Сварог, він втілював яскраве блакитне небесне склепіння. Див – чоловічий початок Всесвіту, світло.

Лада – одна з найстародавніших язичницьких богинь, богиня гармонії в природі, любові в шлюбі, мати-годувальниця Миру. Лада – мати близнят Лелі (Дани) – втіленої води, і Полеля – втіленого світла.

Перун – у перекладі означає «блискавка», був богом князівської дружини, усі міфи про Перуна, що збереглися на Україні, змальовують його стрільцем

Дажбог – назва бога Сонця на Русі.

Волос (Велес) – один з найстародавніших богів, покровитель скотарства, що був грізним владикою інших богів і на Русі поступався лише Перунові.

Мокоша – богиня річок і родючості.

Стрибог – бог вітру.

Рожаниці – дарувальниці життя.

Род – батько всього живого.

Сварожич – бог вогню.

Лела – богиня любові.

Попель – бог подружнього життя.

Триглава (Тригла) – богиня землі.

Ярило – бог весняної родючості.

На Русі (у Києві) язичництво існувало офіційно до введення християнства. Попри намагання знищити будь-які прояви язичництва серед населення Русі деякі культу та обряди ще довго зберігалися та відправлялися потай, а деякі трансформувалися в християнські обряди з елементами язичництва (коломийки, веснянки, колядки, щедрівки, корогоди, свято Івана Купала, масляна).

Утвердження національної Церкви

Християнські єпархії існували в Україні задовго до Володимира і були підпорядковані Константинополю. Йдеться насамперед про дві єпархії – Скіфську в районі нинішньої Одеси й Херсонську в Криму.

Вони припинили існування в V столітті, коли розпочалося Велике переселення народів.

988 рік: Константинополь – материнська церква для Києва

Володимир прийняв християнство від Константинополя тоді, коли розкол між західним і східним обрядом ще не відбувся, хоча вже розпочався. У той же час на Русі діяла й місія Риму – католики намагалися християнізувати печенігів. Половців натомість християнізував Київ, першим митрополитом був грек Михаїл. Єпископи приїхали з Візантії, очевидно, слов'яни – серби, болгари, македонці. Саме вони керували в новостворених єпархіях.

1051 рік: перша спроба автокефалії

Уже тоді Київська митрополія намагалася досягнути автокефалії, тобто повної церковної незалежності. У часи Ярослава Мудрого собор (зібрання духовенства й мирян) обрало митрополитом не священика з Візантії, а свого – Іларіона з Києво-Печерського монастиря. Константинополь його не визнав.

У середині XII ст. відбулася чергова спроба утворити автокефалію. Цього разу митрополитом став філософ і богослов Климент Смолятич із Київщини. Зрозуміло, що Візантія його теж не прийняла.

1325 рік: митрополит переїздить з Києва до Москви

Коли Київ ослаб від князівських міжусобиць, отримати власну митрополію захотіли Галич і Суздаль. Константинополь нікому з них митрополії не дав і центром величезної православної території від Білого до Чорного морів і далі залишився Київ.

У 1240 році після штурму Батия київський митрополит чи то загинув із рештою киян під руїнами Десятинної церкви, чи то покинув місто. Наступні митрополити Київські і вся Русі все частіше навідуються до Володимира-на-Клязьмі й Суздаля, поближче до орди.

Тамтешня влада, отримавши дозвіл від Золотої Орди, керувала Києвом і прилеглими землями, претендуючи на «київську спадщину» й потребуючи ще й духовного обґрунтування своїх амбіцій.

Тому київський митрополит живе то в Києві, то у Володимирі, а 1325 року Іван Калита запрошує його до Москви. Той там і мешкає, зрідка навідуючись до Києва.

Тоді ж, на початку XIV століття, Константинополь дає «другому Києву» – Галичу – митрополію, але з приходом на наші землі поляків та зникає. Натомість Москві митрополію не дали – мовляв, у вас і так митрополит київський по півроку сидить. Ця обставина змусила православних України і Білорусі оголосити в 1415 році на соборі про потребу обрати нового митрополита, який би мав своєю резиденцією Київ. Це було вигідно й політично – так Велике князівство Литовське підкреслювало окремішність Західної Русі від Русі Московської.

1448 рік: два митрополити – Київський і Московський

У 1439 році найвищі ієрархи Грецької та Римської церков, зібравшись на собор в італійській Флоренції, укладають унію – акт про з'єднання обох гілок християнства. За участь у цій акції собор московських владик проганяє тодішнього митрополита Ісидора, обравши замість нього рязанського владика Йону. Вселенський Патріарх не визнав цього обрання і в 1458 році призначає митрополитом Київським Григорія Болгарина.

У відповідь Григорія не визнає Москва. На зібраному Йоною в 1448 році соборі митрополити єпархій, які перебували на території, контрольованій московським князем, присягають «не відступатися від святої церкви Московської». У цьому документі вперше Руська церква називається Московською.

Так, у 1448 році саме Москва розколола Київську митрополію, проголосивши власну автокефалію, яку Константинополь та інші церкви не визнавали 141 рік. Московські митрополити називають себе «Митрополит Московський і вся Русі».

Москва не визнає київського митрополита, Константинополь і Київ – московського. Це початок протистояння Константинополя й Москви.

1589 рік: Московський патріархат

У 1453 році під ударами турків-османів упав Константинополь. Москва оголошує себе «третім Римом», а через сторіччя вже замахується на патріаршество.

У 1589 році до Москви приїздить Вселенський Патріарх Єремія II. Правитель Борис Годунов запросив його на перемовини про можливий переїзд із захопленого турками міста, але з'ясувалося, що патріарху пропонують «стародавню столицю» – Володимир-на-Клязьмі, а в Москві залишать власного митрополита. Коли Єремія відмовився, світська влада тиском змусила його визнати московського митрополита незалежним патріархом.

Митрополита Київського тим часом і далі затверджував Константинополь. Це всіх задовольняло, тим більше, що Київ де-факто користувався автокефальними повноваженням – собор обирав митрополита, а у Фанарі (резиденції Константинопольського патріарха) тільки видавали грамоту, якою підтверджували його висвячення.

Через турецьку агресію патріарх сидів у своїй резиденції і без потреби намагався звідти навіть не виходити. Київському митрополитові натомість підлягала величезна територія – від Вільнюса до Білої Церкви, від Перемишля до Смоленська.

1620 рік: Єрусалимський патріарх висвячує митрополита

Після намагань Риму й Варшави запровадити в Україні унію (1596 рік) у національній еліті виникає чергова ідея про автокефалію – цього разу у вигляді Київського патріархату. Про це думали і князь Василь-Костянтин Острозький, і пізніше Петро Могила. Київського патріарха після копіткої роботи мали визнати всі ієрархи включно з Папою: це б дозволило тим, хто перейшов в унію, без проблем повернутися в лоно єдиної помісної церкви.

Тим часом проблема уніатського розколу постала вже нагально: на початку XVII століття унію приймає навіть митрополит Київський, і престол стає вакантний. Зрештою, у 1620 році Єрусалимський патріарх, який мав необхідні повноваження від Константинополя, таємно, під охороною козаків висвячує нового митрополита.

Потім унія перестала бути проблемою: після війни Б. Хмельницького, коли українці дійшли до Вісли, на підконтрольній Козацькій державі території унію скасували. Показово, що українське духовенство категорично відмовилося присягати московському царю в Переяславі у 1654 році. До Москви на переговори їздила й духовна (не козацька і не міщанська) місія на чолі з богословом Інокентієм Гізелем – вони теж нічого не підписали.

Після укладення політичного союзу Москва хотіла й союзу церковного. Особливо наполягав на цьому патріарх Яким (Савелов). Разом із московським царем він кілька разів звертався до Константинопольського патріарха, просячи його поступитися Москві Українською церквою, але згоди на це не дістав.

1685 рік: влада віддає митрополію Москві

У 1667 році Польща й Московія ділять Україну по Дніпру, причому Київ із осідком митрополита теж відходить до Московської держави. Починаючи з митрополита Діонісія Балабана, який підтримав боротьбу за незалежність Івана Виговського, київські владики мешкають у тодішній державній столиці – Чигирині. Москва цих митрополитів не визнає, тому в Києві функції митрополита тимчасово виконує місцеблюститель митрополичого престолу.

У 1684 році з Волині на Лівобережжя емігрує, рятуючись від поляків, Луцький єпископ Гедеон Святополк-Четвертинський. Рюрикович, мученик за віру та ще й сват тодішнього лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Місцеблюститель Лазар Баранович іронічно зауважив: «Його хіба митрополитом Київським зробити, бо іншого йому місця немає». Так і сталося.

Наступного року Самойлович скликає собор, на який не з'являється майже все вище духовенство. Осередком опозиції цьому соборові стала Києво-Печерська лавра (адже санкції Вселенського Патріарха на вибори Гедеона Четвертинського митрополитом не було).

Однак Гедеон, за якого на соборі проголосували віддані Самойловичу люди, їде на висвячення не в Константинополь, а в

Москву. У листопаді 1685 року Московський патріарх Йоаким висвячує Гедеона на київський престол.

У той час проти Туреччини почав складатися християнський військовий блок (Польща, Австрія, Венеція). Офіційний Стамбул дуже боявся війни. Московський дяк Нікіта Алексеєв пообіцяв візирю не приєднуватися до війни проти ісламу, після чого турецька влада змусила Вселенського Патріарха Діонісія IV передати Москві Київську митрополію з усіма її єпархіями.

1686–1987 роки: Константинополь віддав Київ і... схаменувся

У травні 1686 року Діонісій видав грамоту про передачу Української церкви під юрисдикцію Московського патріархату, взявши за це від московського посла 200 золотих червінців і 120 соболів. Через рік обурені грецькі єпископи позбавили Діонісія патріаршого престолу, але церковну автономію Україні так і не змогли повернути. З того часу у Фанарі не втомлюються говорити, що руські єпархії, які станом на 1589 рік входили до Київської митрополії, – юрисдикція Вселенського патріархату.

13 листопада 1924 року Вселенський Патріарх визнав автокефалію Польської православної церкви, аргументуючи у своїй грамоті, що приєднання Київської митрополії до Московського патріархату в 1686 році відбулося не за приписом канонічних правил, а тому Патріарх Константинопольський не визнав владу Московського патріархату на території стародавньої Київської митрополії (в тому числі в сучасних межах України та Польщі).

У 1948 році під тиском Московського патріархату та комуністичного уряду ПАПЦ «відмовилася» від ситуації 1924 року, натомість отримавши автокефалію від РПЦ, але цей акт не визнаний Константинополем.

Відновлення Православної церкви в Україні

Православна церква України (ПЦУ) – автокефальна православна церква на території України. Православна церква визнає ПЦУ єдиною канонічною правонаступницею Київської митрополії, тоді як Католицька церква єдиною канонічною правонаступницею визнає Українську греко-католицьку церкву (УГКЦ).

Підписання та отримання томосу про автокефалію ПЦУ відбулося 5-6 січня 2019 року в соборі святого Георгія, кафедральному соборі Вселенського Патріархату.

Перелік церков, які є спадкоємицями Київської митрополії:

УПЦ (неофіційно до назви церкви додають Московського патріархату) має у своєму складі 11952 релігійні громади.

УПЦ Канади – у 1989-му мала 290 громад, зараз близько 100 громад. Заснована у 1918 році, в 1990-му перейшла в підпорядкування Константинопольському патріархату.

УПЦ США – близько 115 громад. Заснована у 1920-х. З 1995 року – самоврядна автономна церква в складі Константинопольського патріархату.

Польська автокефальна православна церква (ПАПЦ) – близько 230 парафій. Заснована в 1924 році Константинополем із православних українських та білоруських громад. У 1948 році перейшла до РПЦ.

Українська греко-католицька церква (УГКЦ) – 3646 громади. Православні, які перейшли під юрисдикцію Риму, зберігаючи східний обряд.

Духовне значення релігії

Релігія є складним духовним утворенням. Зазначимо, що до недавнього часу наша література давала їй вкрай спрощену оцінку. Релігія визначалася як система уявлень про світ і людину. Як особлива система духовної діяльності людей, релігія має власну специфічну структуру, у якій можна виокремити такі основні елементи: релігійна свідомість, релігійні почуття, релігійний культ, релігійні організації.

Релігійна свідомість включає два взаємопов'язаних і водночас відносно самостійних рівні: релігійні психологію та ідеологію. Релігійна психологія – це сукупність властивих масі вірян уявлень, почуттів, настроїв, звичок, традицій, пов'язаних із певною системою релігійних ідей. Релігійна ідеологія – це більш чи менш струнка система ідей, розробкою та пропагандою яких займаються релігійні організації, професійні богослови та служителі культу. В історичному

аспекті релігійні психологія та ідеологія стають сходинками розвитку релігії.

Релігійна ідеологія в сучасних релігіях включає в себе теологію, або богослов'я, богословські концепції економіки, політики, права, мистецтва, релігійну філософію тощо. Найважливішою частиною релігійної ідеології є теологія. Вона формулює докази ідеї Бога, дає систематизований виклад релігійних поглядів на світ, людину у світі, на сенс її буття.

Релігія для вірянина – насамперед компенсація (хай навіть ілюзорна) всіх складнощів його земного буття. У свідомості релігійної людини відбувається перетворення тяжкої дійсності в картини райського буття, ідеального світу, де панують рівність і свобода. Релігію також можна трактувати як трансформацію звичаєвого права та моральних приписів.

Завдання для самостійної роботи (4 год.)

- 1. Проаналізуйте народні звичаї та обряди, які входять до зимового кола священнодійств.*
- 2. Визначте, які конфесії, окрім православ'я, сповідують українці.*

Основні терміни і поняття

Звичаї – втілені в рухи і дію світовідчуття, світосприймання та взаємини між окремими людьми.

Обряди – це соціально-культурний феномен, що являє собою комплекс символічних дій, спрямованих на усвідомлення й упорядкування певних дій людей у повсякденному побуті, у їх громадському житті, життєдіяльності суспільства та його органів.

Релігія – особлива система світогляду та світосприйняття конкретної людини або групи людей, набір культурних, духовних та моральних цінностей, що обумовлюють поведінку людини.

Томос – указ синоду і/або глави помісної православної церкви з важливих питань церковного устрою або віровчення; останнім часом найчастіше стосується рішення церкви-матері про надання автокефалії новій помісній церкві.

Автокефалія – самостійність помісної церкви, адміністративно незалежної від інших православних церков, але єдиної з ними канонічно.

Віра у релігійному сенсі – тверде переконання в справедливості положень певної релігії, що спирається на авторитет священних текстів.

Список рекомендованої літератури

1. Більченко Є. Міфологема «Схід – Захід» та український контекст: православна соборність vs католицький персоналізм. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2014. Т. 22. Вип. 24(2). С. 21–31.
2. Бондарчук П. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін: [монографія]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 381 с.
3. Воропай П. Звичаї українського народу. К.: Оберіг, 1993. 590 с.
4. Галайчук В., Глушко М. та ін. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. 816 с.
5. Гурська Л. Релігієзнавство: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 172 с.
6. Ігнатенко І. Етнологія для народу: звичаї, обряди, вірування, свята українців: науково-популярне видання. Харків: КСД, 2016. 320 с.
7. Іларіон (Огієнко І.; митрополит). Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія. Київ: Обереги, 1992. 424 с.
8. Іларіон, (Огієнко І. ; архієпископ Холмський і Підляський). Українська Церква: нариси з історії Української Православної Церкви: [у 2 т.]. Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1942.
9. Каганець І. Арійський Стандарт: Технологія переходу в Простір волі. Київ-Тернопіль: Мандрівець, 2014. 576 с.
10. Калінін Ю. Релігієзнавство: Курс лекцій. К.: ВПОЛ, 1996.
11. Кралюк П. Історія релігієзнавства в Україні: навч. підруч. Київ: КНТ, 2017. 160 с.

12. Лешан В. Основи релігієзнавства: Підручник. Чернівці: Рута, 2005. 304 с.
13. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Філадельфія: Друкарня «Америки», 1925. 110 с.
14. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Львів, 1876. 80 с.
15. Релігієзнавство: Навчальний посібник. 2-ге вид. / За ред. Мозгового Л. І., Бучми О. В. К.: Центр учбової літератури, 2008. 264 с.
16. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х р. і сучасна практика міжконфесійних відносин: [монографія] / [П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський ; відп. ред. В. М. Даниленко]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 210 с.
17. Соколова В. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – нач. XX в. Москва: Наука, 1979. 284 с.
18. Шаян В. Віра предків наших. Т. 1. Луцьк, 2000. 902 с.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ХАРАКТЕРУ

Тема 7. Світогляд українців (2 год.)

План

1. Народні символи, забобони.
2. Народна медицина.
3. Фольклор України та український фольклор.
4. Традиціоналізм (народна психологія і філософія).

Народні символи, забобони

Символіка – своєрідна візитна картка країни. Історично склалося так, що кожна країна має свої *державні та народні символи*.

До державних символів країни належать Прапор, Герб та Гімн, які є розпізнавальними знаками країни. Народні символи – це те, що найбільше любить і шанує даний народ. В одних народів їх більше, в інших – менше. За народним символом, можна дізнатися, про яку країну йдеться.

Українці мають свої традиції, які споконвіку шанують і бережуть. Про народні символи складено багато пісень і легенд, вони використовуються в обрядах, звичаях. Їх вишивають на сорочках, рушниках. Народні символи – це наші святині.

Українська хата. У давнину наші предки називали Берегинею своє житло, бо воно оберігало не лише від холоду, від зла, але й берегло чистоту людської душі.

Кожна частина житла мала своє символічне значення. Піч символізує собою родинне вогнище; вона була священна адже обігрівала та годувала всіх. Найсвятішим місцем у хаті була покуть. Там висіли ікони, прикрашені рушниками і пахучими травами. На покуті садили почесних гостей, молодих під час весілля, там же ставили дідуха на Різдво.

Прикрасою житла служили вишиті рушники. Їх вішали над дверима, над вікнами, стелили на столі, але найкрасивішими обов'язково накривали ікони. Прикрашали хату і настінними малюнками, які служили і прикрасою, й оберегами. Малюнками

розписували піч, припічки, вкладаючи свій щедрий талант у колоритні орнаменти.

Калина часто відіграє роль світового дерева, на вершечку якого птахи їдять ягоди і приносять людям вісті, іноді з потойбіччя. Та й саме дерево пов'язує світ мертвих зі світом живих.

Калина символізує материнство: кущ – сама мати; цвіт, ягідки – діти. Це також уособлення дому, батьків, усього рідного. Калина – український символ позачасового єднання народу: живих з тими, що відійшли в потойбіччя і тими, котрі ще чекають на своє народження. Калина уособлює й саму Україну. Як символ Батьківщини, вона «проросла» в гімнові січових стрільців:

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася,
А ми тую червону калину підіймемо.
А ми нашу славну Україну розвеселимо!

Тополя – символ дівочої краси, а також жіночого й дівочого суму, самотності. Тополя край дороги – це образ жінки чи дівчини, котрі чекають своєї долі чи свого судженого. Уособлює тонку натуру, чутливу до впливу років та оточення.

Вишитий рушник – стародавній оберіг дому, символ щасливої долі, злагоди і подружньої вірності, чистоти почуттів і найщиріших побажань. Рушниками прикрашають святі ікони й хрести, на рушник кладуть святий хліб; на рушник стають молоді до вінця; рушником перев'язують старост на весіллі й почесних гостей на торжествах. Окрім усього, рушник – це оберіг від зла.

Вишиванка – національна святиня, бо символізує собою і несе в собі духовне багатство, високу мудрість і традиційний зв'язок багатьох поколінь, що не переривається віками, оберіг людини від лихого ока та злих духів. Вишиванку передають з роду в рід, зберігають як безцінну реліквію.

Візерунок на вишиванці залежить від того, кому вона призначається: батькові чи братові, нареченому чи другові, парубку чи одруженому. Кожен символ на вишиванці має своє значення.

Вінок – символ життя, долі, довершеності, життєвої сили; символ дівочтва. Вінок є частиною українського національного костюма. В давнину їх носили тільки дівчата. Плели з живих квітів. Вважалося, що в них є чаклунська сила, здатна захистити від будь-якого лиха, тому український віночок – не просто прикраса, а й оберіг. Традиційно український віночок прикрашали різнокольоровими стрічками. Кожен колір мав свою символіку та значення.

Писанка – це символ сонця; життя та безсмертя; любові і краси; весняного відродження; добра, щастя, радості. Кожен орнаментальний мотив має певне сакральне значення. З них на писанці складається мальована молитва про злагоду і мир поміж людьми. У християнській культурі українців писанка стала символом воскресіння. У народі кажуть: «У світі доти існуватиме любов, доки люди писатимуть писанки».

Сніп – символ багатства, забезпеченого життя і родинного благополуччя. Скошене або жате збіжжя в'язали в снопи і складали в півкопи (по 30 снопів у кожній), а потім звозили на тік для обмолоту. Кількість снопів чи півкоп визначала врожайність поля, а отже, і достаток сім'ї на наступний рік. Особливе ритуальне значення мав сніп «квітка» – останній сніп жнив, який в'язали визначеним способом: останні колоски з викошеного чи жатого поля збирали в пучки, прикрашали волошками (васильками), маками та іншими польовими квітами і вручали господареві, який у знак вдячності частував женців і косарів. І цей сніп зберігали в домі на найпочеснішому місці (покуті) до нового врожаю.

У ритуальних діях снопу – «квітці» передував обжинковий сніп – дідух, котрого виготовляли з житніх пучків, обв'язаних кольоровими стрічками або стеблами. Вважалося, що в дідухові живе не тільки дух поля, а й душі покійних предків. Дідуха ставили на покуті в урочисті дні, а після Щедрого вечора спалювали і його місце займав сніп «квітка».

Коровай – ритуальний священний хліб, котрий завжди має художньо виконану й естетично оздоблену круглу, тобто сонячну форму. Цей святковий хліб символізує багатство через плодючість

природи, що приходить після «небесного весілля», на якому Місяць – це наречений, а Сонце – наречена. Тому на короваї обов'язково має бути знак Сонця – хрест.

Весільний коровай – головний ритуальний символ. По завершенню святкування ним пригощають усіх гостей, розпочинаючи з батька-матері і завершуючи музиками. Цей коровай – символ поєднання двох сімей, розширення і збагачення роду. Вважалось, що особливу обрядову силу має той весільний коровай, для якого воду брали з семи криниць; муку з пшениці, котра росла на семи полях і її принесли в семи міхах; покладено в заміс сім кіп яєць, знесених сімома білими курками; масло брали з семи посудин, а збито його з молока від семи молодих корів. Висновок з цього виключно символічний: такий коровай спекти нелегко, а вберегти долю, котру він щедро дарує, ще важче.

Барвінок – символ вічності буття і життєвої сили, провісник весни. Уособлює невмирущу пам'ять про покійних. Звідси, хрещатий барвінок – барвінок під хрестом на могилі. Його форма – хрест або перехрестя – визначає його символіку: єднання живих людей з їх предками, котрі відійшли з цього життя. Барвінок на могилі – свідчення вічної пам'яті про покійних, а барвінок у весільному вінку – свідчення вічного кохання живих. Вінок з барвінку над дверима гарантує захист оселі від проникнення злої сили.

Волошки (васильки) – символ ніжної і тонкої душевної краси, праведності і святості, душевної чистоти, скромності і привітності. Вважається, що волошки мають значну магічну силу як оберіг від злих духів, лихої долі та всіляких напастей. Тому їх навіть вирощують при садибах, освячують на Маковея та Великого Спаса. Вінки з волошок, сплетені на Зелені свята, протягом року зберігають у домівці. Особливу силу мають волошки для молодих: пучком волошок кроплять наречених на весіллі; настоєм з волошок окроплюють галявини, де гуляють хлопці та дівчата Купальської ночі; таким же настоєм дівчата вмиваються, і їх краса, за повір'ям, стає недоступною злим чарам.

Мальва – символ любові до рідної землі, до свого народу та батьківської хати. Уособлює духовне коріння людини, її вірність духовній спадщині.

Лелека – символ любові до батька-матері, котрі благословили дитину на світ, а тому це й символ сімейного благополуччя, любові до рідної землі, Батьківщини. Щасливий той двір, де є гніздо лелеки.

Окрім цього, лелека є символом вогню і сонячного світла: він завжди прилітає з наближенням бурі або грози. Лелека довіряє людям, на господарстві яких проживає, тому може спокійно розгулювати по їх двору навіть у їхній присутності. Вважають, коли дівчина вперше весною побачить лелеку високо в небі, то цього року обов'язково вийде заміж, а якщо вже в гнізді, то ще рік залишиться в батьківському домі.

Соловей – свята і вільна Божа пташка, співець добра і кохання, символ весни і волі, високого натхнення і неперевершеного таланту. Він – провісник справжньої весни в лісах та гаях, але тільки тоді розпочинає оспівувати весну, коли нап'ється води з березового листя, і співає доти, поки не перецвітуть сади.

Здавна соловейко вважався улюбленим птахом богині Лелі: як вона леліяла своєю увагою та покровительством молодих дівчат, так і він леліє своїм співом весну, людську душу і навіть кожне деревце, з якого можна почути його витьохкування. Цього співучого птаха настільки люблять усі, що назва «соловей» поступилася лагідному слову «соловейко».

Забобон – упередження, яке полягає в тому, що індивід приймає за реальність невідомі сили, здатні провіщати події і навіть впливати на них. Про забобонність українців можна складати справжні легенди: гроші в понеділок не віддають і не позичають, по столу тричі стукають, щоб не наврочити, чорних котів, що перебігають дорогу, страшно боятися. Однак серед сотень марновірств є справді безглузді та такі, що не мають жодного зв'язку з реальністю:

- Якщо тобі наступили на ногу, а ти у відповідь – ні, то хтось із близьких помре.

- Закривати потрібно парну кількість банок з консервами, інакше зіпсуються.

- Ненароком уступити у послід тварини – до грошей.

- Якщо свистіти в будинку – грошей не буде.

- Коли хотіли, щоб уродився багатий льон, сіяли його голяка: хай льон бачить, що навіть одягнутися ні в що, і тому він добре уродить.

- Розсипати сіль – до сварки.

- Розбите дзеркало – сім років нещасть.

- Якщо перейшла дорогу жінка з пустими відрами – бути біді.

- Щоб не зурочити, треба постукати по дереву.

- Аби тебе не зурочив хтось лихим поглядом, потрібно скрутити дулю.

- Якщо неодружений хлопець буде облизувати ножа, то буде мати дружину гостру на язик.

- Макогін дівчатам облизувати не варто, бо чоловік лисий буде.

- Сидіти на куті стола не можна – не одружишся, не вийдеш заміж.

- Жовті квіти – провісники розлуки і печалі.

- Якщо тебе переступили, то вже не виростеш.

- Коли брешеш, схрести пальці – гріх тобі не зарахується.

- Вертатись на півдороги додому через забудькуватість на невдачу. Щоб хоч трішки врятувати ситуацію, заглянь у дзеркало.

- Їсти з тріснутого, розбитого посуду – до «побитих горщиків» у сім'ї.

- Щоб справа пішла вдало, її повинен почати чоловік.

Деякі забобони можна пояснити раціонально, але були і такі, що не піддаються жодній логіці.

Народна медицина

Народна медицина – одна з найважливіших галузей народних знань, яка визначає соціально-гігієнічні норми, побутову культуру, психологічні норми спілкування, її можна розглядати як складову

традиційної культури. У народній медицині поєдналися позитивні емпіричні знання, лікування словом, досвід місцевих спостережень, світоглядні уявлення та вірування різних епох. Це народні уявлення про анатомію і фізіологію людини, народне розуміння етіології захворювань, погляди на народних лікарів, методи діагностики та профілактики, санітарно-гігієнічні норми, класифікацію лікувальних засобів.

Народна медицина має два начала – раціональне та ірраціональне. Традиційно головне місце в раціональному лікуванні населення України посідають трави, що було одним з основних напрямів народної лікарської терапії. Спостерігаючи за навколишньою природою і накопичуючи знання про властивості рослин, люди протягом століть виробляли правила збору, сушіння, зберігання та застосування лікарських трав.

Науково доведено, що біологічно активні речовини утворюються і накопичуються в рослинах у певні періоди їхнього розвитку, тому й заготовляти їх необхідно в точно визначений час.

Система народних знань – важлива складова традиційно-побутової культури, раціональні відомості з різних галузей знань, набуті протягом багатовікової трудової діяльності народу. Потреби розвитку господарства спонукали людину виявляти закономірності в природі, спостерігати небесні світила, пізнавати й тлумачити різноманітні явища навколишнього світу.

Система народних знань включає народну медицину, ветеринарію, народний календар і метеорологію, народну астрономію та метрологію, професійно-виробничі знання тощо. На різних історичних етапах традиційні знання різною мірою поєднували раціональні елементи народного досвіду з ірраціональними нашаруваннями попередніх епох.

Незважаючи на певний розвиток наукових знань, українці навіть на початку ХХ століття користувалися в повсякденному житті досвідом предків. Разом із тим протягом століття система народних знань зазнавала чимраз відчутнішого впливу науки. Зростав рівень

освіченості населення, народні знання поступово очищалися від забобонних уявлень та вірувань.

Однак цей процес мав і свої вади, головна з яких – знецінення значущості раціональних народних знань, нігілістичне ставлення до безцінних скарбів народного досвіду. Традиційні народні знання з математики, метрології, астрономії повністю витіснились сучасними науковими знаннями, що інтенсивно поширюються через систему шкільної та вищої освіти. Із зникненням багатьох народних промислів та ремесел губляться й пов'язані з ними професійно-виробничі знання й навички. Проте окремі елементи народних знань і сьогодні широко побутують серед сільського населення. Це стосується насамперед народної медицини та метеорології.

Народна медицина як галузь традиційної культури пов'язана не тільки з раціональними, а й з ірраціональними народними знаннями, носіями яких були народні лікарі. Традиційно особу народного лікаря розцінювали дwoяко, розрізнялися погані (чаклуни, відьмарі) і добрі (знахарі).

Діяльність перших, за народним переконанням, була заснована на зв'язку з нечистою силою і спрямована на заподіяння зла, наслання недуги, лиха, їм приписували найтяжчі хвороби, в тому числі психічні. Знахар, навпаки, не знався з нечистим, не запродував йому своєї душі, а одержував свої знання від Бога, використовував свою силу з добрими намірами, насамперед, для лікування, хоча слід досить часто в уявленнях народу не було чіткого розмежування функції знахаря і чарівника.

Основною діяльністю знахаря було лікування магічних хвороб. Однією з найпоширеніших хвороб, які побутували в Україні, були «вроки». За народним переконанням, «зурочити» могли особи, які вже народилися з «поганими» очима або яких мати в дитинстві два рази відлучала від грудей. Можливість зурочення приписували й людям, які за способом життя, специфічною поведінкою, зовнішнім виглядом (антропологічним відхиленням) різнилися з рештою.

Важливо те, що наша сучасна традиційна медицина все ж прямо пов'язана з нетрадиційною, народною медициною, адже всі лікарські речовини беруться із невичерпного джерела природи.

Фольклор України та український фольклор

Поняття «фольклор України» та «український фольклор» не тотожні. Фольклор України складають, окрім українського, фольклори росіян, білорусів, євреїв, вірмен, поляків, болгар, греків, кримських татар, німців та представників інших народів, що проживають у нашій країні. Деякі з цих усних традицій вивчено краще (наприклад, пісенний фольклор українських болгар), інші взагалі не досліджувалися спеціально.

Але ж і сучасний обсяг поняття «український фольклор» досить складний. Знов-таки маємо справу з явищем синтетичним, бо йдеться про усну творчість не лише українців (та іноетнічних носіїв традиційної української культури), що живуть на території України, але й тих, хто, опинившись за її державними кордонами, зберігають свою мову та фольклор.

Структура фольклору діаспори не є однорідною. У тих регіонах, де українці живуть споконвіку, як, наприклад, на Підляшші та Холмщині (Польща) або Пряшеві (Словаччина), вони фактично створюють хоч і відокремлені від метрополії, але природні анклавні українського фольклору, принципово не відмінні, наприклад, від гуцульського або слобожанського. Там, куди емігрували лише з певних областей, вихідці з них перемішувалися, проте їхній фольклор згодом набував вигляду макрорегіонального. Таким є фольклор канадських українців, котрі є нащадками емігрантів переважно із західноукраїнських територій. Коли ж збираються разом переселенці з різних кутків вітчизни, як це було, наприклад, в українських анклавах на російському Далекому Сході, тоді з різнорегіональних компонентів утворюється нова, доволі мозаїчна фольклорна єдність.

Регіони відрізняються навіть за жанровим складом: так, у ХІХ столітті думи відомі були лише в східних областях, коломийки – тільки в західних. Календарні ритуали змінюються від села до села.

Теоретичне рішення проблеми: розглядати національний фольклор як надрегіональний інваріант, а регіональні – як його конкретні варіанти.

Наративний (оповідний) фольклор включає казки, притчі, байки, прислів'я, приказки, примовляння, замовляння, побажання, привітання, віншування, прокльони, лайки і таке інше (його ще називають фразеологією). Наративний фольклор породжує літературу, віршування, театр, художнє читання.

Музичний фольклор породжує професійну музичну культуру та поділяється на вокальний та інструментальний; кожний із цих видів включає в себе безліч жанрів та форм; скажімо, до вокальних жанрів належать народні пісні та думи; пісні можна класифікувати за цільовою функцією (обрядові, побутові, трудові, військові, колискові та ін.), за становою приналежністю (козацькі, чумацькі, селянські...) та за іншими ознаками.

Хореографічний фольклор несе в собі мудрість рухів, жестів, пластики, поз. Усе це складає дуже непросту й дуже важливу невербальну знакову систему, тобто безсловесну мову. У справжньому фольклорі цією мовою висловлюються справжні, життєво важливі послання: любов, радість, виклик, торжество; часом – боротьба, загроза, потуга; і завжди – безліч емоційних нюансів та елементів магії, які не можна перекласти іншою мовою. Народна хореографія – основне джерело різноманітних форм балету, танцю, мімічного мистецтва, сценічного руху, багатьох циркових жанрів тощо.

До фольклору належать усі форми народного мистецтва, що відповідають нашому визначенню, наприклад, вишивання, писанки, кераміка, різьблення, лозоплетіння та ін.

У сучасній науці розрізняють чотири основних види (жанри) фольклору:

1. **Народний епос** – розповідні фольклорні твори, до яких належать загадки, прислів'я та приказки; анекдоти; казки; легенди; перекази; байки; притчі; народні казки.

2. **Народна лірика** – поетичні фольклорні твори, у яких життя зображується через відтворення думок, почуттів і переживань героїв:

- трудові пісні;

- календарно-обрядові пісні (веснянки, русальські, купальські, жнивварські пісні, колядки, щедрівки);
- родинно-побутові пісні (колискові, весільні, танцювальні, жартівливі пісні, пісні-голосіння);
- соціально-побутові пісні (козацькі, кріпацькі, чумацькі, рекрутські (солдатські), бурлацькі(наймитські), стрілецькі пісні).

3. **Народна драма** – фольклорні твори, в основі яких лежить конфлікт, а сюжет розгортається через поєднання словесних, музичних і сценічних засобів (пісні-ігри «Просо», «Мак», «Коза», «Меланка», «Дід», «Явтух», «Подоляночка» тощо, а також вертеп, весілля).

4. **Народний ліро-епос** – фольклорні твори, що містять ознаки як народного епосу, так і народної лірики (балади, думи, історичні пісні).

Кожний етнос, оскільки він є природним явищем, творить свій фольклор так, як і сам твориться, – стихійно, без планування, впливу, контролю людського розуму. Якщо розум десь суттєво втручається, то це вже не етнічний процес, а, скажімо, державний чи ще якийсь штучний.

Отже, «український фольклор» – це не механічна сума регіональних усних традицій, а їх узагальнення. Його утворює діалектична єдність світоглядних, соціально-психологічних, естетичних констант та яскраво своєрідних регіональних їх реалізацій.

Традиціоналізм (народна психологія і філософія)

Традиціоналізм – це народна філософія, педагогіка та психологія, які вивчають міфологічний та релігійний світогляд українського народу, його світопізнання, світосприйняття, іншими словами, – мудрість предків (духовні заповіді, настанови і повчання, скрижалі наших предків). Слово «традиціоналізм» походить від латинського «traditio», що означає «передавати, зберігати». Традиціоналізм також являє собою рух за збереження культурних, соціальних, історичних та релігійних традицій, цінностей. Традиціоналістами були такі видатні

українці, як: Леся Українка, Іван Франко, Михайло Драгоманов, Тарас Шевченко та інші.

Завдання для самостійної роботи (4 год.)

1. Знайдіть у працях етнографів інформацію про професійні забобони.
2. Проаналізуйте, які рослини використовували в народній медицині та їх цілющі властивості.
3. Опишіть які гадання та замовляння були поширені в українській культурі.

Основні терміни і поняття

Фольклор (англ. folk-lore, букв. – народна мудрість; народне знання), або усна народна творчість – колективна художня літературна і музична творча діяльність народу, яка засобами мови зберегла знання про життя і природу, давні культури і вірування, а також відбиток світу думок, уявлень, почуттів і переживань, народно-поетичної фантазії.

Символ – художній образ, предмет чи явище яке умовно відбиває певну думку, ідею, почуття тощо.

Символіка – вираження ідей, понять або почуттів за допомогою умовних знаків – символів.

Забобони – віра в існування надприродних сил, у долю, ворожіння, віщування і т. ін., в основі якої лежать релігійні уявлення; віра в прикмети, в те, що деякі дії, явища, істоти, маючи надприродні сили, є запорукою удачі чи невдачі в чому-небудь.

Список рекомендованої літератури

1. Гунчик І. Український магічно-сакральний фольклор: структура тексту та особливості функціонування: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 232 с.
2. Ігнатенко І. Етнологія для народу: звичаї, обряди, вірування, свята українців: науково-популярне видання. Харків: КСД, 2016. 320 с.
3. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Київ: Дуліби, 2013. 228 с.

4. Ігнатенко І. Народна медицина та магія українців. Харків: КСД, 2016. 320 с.
5. Ігнатенко І. Народна медицина українців Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах). Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. 336 с.
6. Ігнатенко І. Чоловіче тіло у традиційній культурі українців: науково-популярне видання. Харків: КСД, 2016. 224 с.
7. Ігнатенко І. Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців. Харків: КСД, 2017. 240 с.
8. Кирчів Р. Із фольклорних регіонів України: нариси й статті. Львів: б.в., 2002. 349 с.
9. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Львів, 1876. 80 с.
10. Сніжко В. Українознавство: природна психо-філософська концепція: монографія. Київ: б.в., 2010. 523 с.
11. Соколова В. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – нач. XX в. Москва: Наука, 1979. 284 с.
12. Українська етнологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. К. Борисенко, М. В. Гримич, О. П. Гончаров [та ін.]; за ред. В. К. Борисенко. Київ: Либідь, 2007.
13. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [упоряд., прим., біогр. нариси: А. П. Пономарьов, Т. В. Косміна, О. О. Боряк; вступ. ст. А. П. Пономарьов]. 2-ге вид. Київ: Либідь, 1992. 637 с.

Тема 8. До проблем формування ментальності (4 год.)

План

1. Поняття «ментальності»: виникнення, наукове трактування, суперечності.
2. Основні риси української ментальності.
3. Чинники, що впливають на формування ментальності.
4. Ментальні прояви.

Поняття «ментальності»: виникнення, наукове трактування, суперечності

Ментальність, менталітет (від лат. mens (mentis) – розум, мислення, душевний склад) – сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які формують способи бачення світу та уявлення людей, що належать до тієї або тієї культурної спільноти.

Як будь-який соціальний феномен ментальності історично мінливі, але зміни в них відбуваються дуже повільно. Основні наукові дисципліни, які досліджують феномен ментальності, – соціальна психологія, соціолінгвістика, соціальна історія, культурна та соціальна антропологія.

У суспільних і гуманітарних науках паралельно з «ментальністю» часто використовують синонімічне поняття «менталітет». Співвідношення цих двох понять, визначення більш загальної та конкретно-операційної категорії залишається дискусійним питанням, яке по-різному вирішують у межах окремих наукових напрямів та підходів.

Спільною рисою ментальності – на відміну від доктрин та ідеологічних конструкцій, що становлять собою завершені та осмислені системи, – є її відкритість, незавершеність. *Ментальності виражають не стільки індивідуальні настанови кожного з людей, скільки позаособистісний бік суспільної свідомості.* Суб'єктом ментальностей є не індивід, а соціум. Вони проявляються в словесній мові (вербальній культурі суспільства) та мові жестів, поведінці, звичаях і віруваннях. Найбільш продуктивно поняття «ментальність»

використовується для аналізу архаїчних структур та древності з властивими для них формами міфологічного світосприйняття.

Термін «ментальність» використовував ще в ХІХ столітті американський філософ Р.-У. Емерсоном, який прагнув пов'язати метафізичні та психологічні проблеми суспільних настроїв. Поняття «колективні ментальності» використовував також французький історик і філософ А. де Токвіль, автор книги «Демократія в Америці» (1835), у якій він намагався визначити причини упереджень, тобто помилкових поглядів, звичок і пристрастей, поширених в американському суспільстві.

У науковий обіг термін «ментальності» запровадив французький етнолог і соціоантрополог Л. Леві-Брюль, який вивчав ідологічне мислення і «колективні уявлення» (або «ментальності») так званих примітивних народів. Характерною рисою ментальностей Л. Леві-Брюль вважав їхню непояснюваність за допомогою звичайної логіки та здорового глузду, «містичність», причетність населення до спільних вірувань або оман. Він першим наголосив на складності спроб зрозуміти колективне життя безписемних народів, виходячи із сучасних понять.

Засади соціально-історичного розгляду ментальностей закладені французькою історичною школою. Саме вона розпочала копітку розроблення історії понять, які формують життя людей у суспільстві, обґрунтовуючи, що їх мінливий зміст складає невід'ємну частку культури. Один із засновників школи Анналів Л. Февр вважав, що історик мусить не стільки реконструювати об'єктивний світ минулого, скільки відновити світоуявлення та настрої (ментальності) людей досліджуваної епохи, тобто їхні суб'єктивні оцінки навколишнього світу з усіма важливими для них реальностями, включно з богами та демонами. Його соратник М. Блок вважав, що історик мусить прагнути віднайти розумові процедури, способи світосприйняття, звички свідомості, які були властиві людям певної епохи і які вони застосовували немов би «автоматично», не думаючи про них, а отже, і не критикуючи.

Основні риси української ментальності

Дослідники ментальності українців зійшлися на думці, що найбільш вираженими її проявами є такі:

1. Селянськість (любов до природи-землі, укорінення в неї) і як наслідок консерватизм, містицизм, провінційність, любов до природи, а також обережність, розважливність та неквапливість.

2. Індивідуалізм (волелюбність, анархічність, честолюбство, хатокрайництво, отаманство, інтровертизм). Як результат – непристосованість і малопридатність відповідати на виклики життя, що закріплено навіть у нашій мові (характерним є засилля слів іншомовного походження, які позначають нові явища).

3. Гуманність (невойовничість, милосердя, щирість, гостинність, терпимість).

4. Демократизм (рівноправність та високий ступінь свободи, традиційно висока роль жінки в житті українців, родинний матриархат).

5. Кордоцентризм та ідеалізм, що означає перевагу духовного розвитку, поверхнєве розуміння дійсності, відірваність від реальності (емоційність сприйняття, відсутність тверезості мислення, логіки, розрахунку, непослідовність, авантюризм).

6. Гіпертрофія та атрофія національної психіки, що є результатом без елітності, бездержавного існування впродовж століть. Наслідком є дволикість, малоросійськість, занижена самооцінка, неповага до себе та інших.

Названі риси характерні для всіх українців, хоча робити узагальнення стосовно етнопсихологічних особливостей – доволі складне та проблематичне завдання. Локальні відмінності регіонів країни накладають відбиток на менталітет їх мешканців. Як результат – місцеві варіанти українського етнічного характеру часто суперечать усталеним стереотипам щодо українців. Багато неточностей та зауважень випливає із хибного трактування деяких архетипів. Зокрема, варто усвідомлювати еволюцію «селянськості» впродовж ХХ століття. Не можна ототожнювати цю сучасну етнопсихологічну рису українства із тим, як її розуміли

М. Грушевський чи В. Липинський. Це і не дивно, адже індустріалізація України призвела до зменшення сільських жителів країни (у містах проживає майже дві третини її населення), хоча ті, хто живуть при землі, є переважно українцями, а не представниками інших народів.

Чимало дискусій викликають факти, які свідчать про наявність рис, які взаємно виключають одна одну. Зокрема, українця вважають щирим, привітним, гостинним. Однак про «щирого українця» відомо і те, що він думає одне, каже друге, а робить третє. Ця риса, як і переважна більшість інших, бере свій початок у часи, коли Україна становила кордон Європейської цивілізації, межуючи з Диким Полем (адже інакше українець не вижив би в умовах щоденної непевності цього прикордоння). В іншому випадку йдеться про обережність, неквапливість-розважливість українського селянина, але поряд дослідники відзначають у нього також відсутність логічного мислення. Є й інші суперечності, однак вони насправді цілком закономірні і є двома сторонами однієї медалі. Наприклад, козацька хоробрість, звитяжність, безкомпромісність (пан або пропав) у результаті постійних воєн та винищення найбільш ініціативних особистостей призвели до появи своїх протилежностей – хатокрайництва, провінційності, коли людина прагне пересидіти-перечекати період соціальної негоди, але не втручатися в хід подій і не бути в центрі уваги. Це не означає, що дух козащини повністю зник із народної душі українців.

У працях дослідників початку ХХ століття знаходимо ще такі ментальні прояви українців:

- містицизм та консерватизм;
- колективізм;
- волелюбство, сміливість;
- приниженість, відсутність самоповаги та віра у свою приниженість;
- недисциплінованість в організації праці;
- велика прив'язаність до родини, однак у ставленні чоловіка до жінки типовою є грубість;

- схильність до мудрування (розв'язання завдань методом аналогій, а не завдяки ерудиції);
- романтизований ідеалізм;
- раціоналізм переважає над емоційністю. У русина навіть релігійність має раціональний характер, а не є соціально засвоєною нормою;
- нерішучість;
- уперта дріб'язковість сектанта;
- міщанство.

Чинники, що впливають на формування ментальності

Культуролог-славіст Д. Чижевський, досліджуючи національний характер українців, зазначав, що характеризувати національний тип можна двома шляхами. Перший – дослідження народної творчості, другий – характеристика найбільш «блискучих» представників народу. Натомість філософ, психолог, соціолог О. Кульчицький пропонує «генетичне пояснення» української психіки з відповідними світосприймальними настановами. На думку дослідника, найхарактерніший архетип українського колективного несвідомого є тип ласкавої плодючої Землі, спертій на віковий спільний досвід співжиття хліборобського народу з доброю Ненькою-Землею.

На жаль, О. Кульчицький замало уваги надає органічній взаємодії культури як «живої» цілісності та душевної структури особистості. Урахування цього постійного активного зв'язку дозволяє зрозуміти механізм передачі рис національного характеру, що визначають особливий спосіб сприймання, мислення і поведінки народу. Саме на цьому наголошує Б. Цимбалістий. Учений пропонує власний метод дослідження української ментальності – так званий метод соціально-культурної антропології. Основним у ньому виступає поняття культури в антропологічному сенсі, де йдеться про спільні норми і форми реакції якоїсь етногрупи на зовнішні і внутрішні збудники.

Культурно-антропологічний метод дозволяє, на думку філософа, охопити весь процес формування національного характеру від самого його початку, завдяки чому можна з'ясувати, як передаються риси

характеру із покоління в покоління, науково дослідити національну психіку, відкрити перспективи свідомого впливу на зміну національного характеру чи на збереження деяких його рис.

Йдучи за З. Фройдом, Б. Цимбалістий припускає, що вплив культури на індивідуальний характер, на ментальність, на вдачу людини відбувається у її ранні роки через родину, що відтворює культурне середовище етногрупи. Те, що є спільного у способі родинного виховання, і формує певні риси національного характеру. Б. Цимбалістий підтримує також О. Кульчицького в тому, що на формування національного характеру впливають такі чинники, як біологічні, геопсихічні, історичні, культурно-моральні та глибинно-психологічні.

Одні фактори впливу на ментальність є незмінні (географічне положення, клімат), інші змінюються дуже поволі і лише релятивно (історична доля, соціальна структура та ін). Виходило б, що вдача і ментальність народу змінюються дуже повільно, але спостереження доводять, що, крім сталих рис у вдачі, є такі, що проявляються лише у якийсь історичний період.

Основну роль у формуванні національного характеру Б. Цимбалістий приділяє соціально-культурним факторам, оскільки сама культура твориться на основі природних даних людини. Вона є продуктом людини і її природних нахилів. Фактично, між людиною і культурою існує взаємозв'язок. З одного боку, природа людини ставить межі і визначає форми культури, а з другого – культура впливає і регулює біологічні процеси.

Отже, досконало дослідити національний характер українців, за словами Б. Цимбалістого, можна, лише докладно проаналізувавши структуру родинного життя в народі. Такий аналіз привів дослідника до одного важливого висновку, який полягає в тому, що однією з особливостей життя української родини є становище в ній жінки-матері. Українська жінка відіграє в громадському житті надзвичайно важливу роль. Навіть в українській літературі прекрасна половина превалує над сильною своїм бойовим духом (Леся Українка, О. Теліга та ін.). Український фольклор часто змальовує ситуації, де жінка

домінує над чоловіком. Такий стан Б. Цимбалістий пояснює особливим типом нашої суспільності і нашої культури. Жінка-мати відіграє особливу роль у ментальності українців. За спостереженнями вченого, в дитинстві українцям набагато ближчою є мати, ніж батько. Саме до жінки-матері звернена глибока любов і навіть пієтизм її дітей упродовж усього їхнього життя.

Формування ряду компонентів характеру українців, особливо негативних, учений також пов'язував із тривалим поневоленням України, із чужою владою, що її українець інтерпретуватиме у світлі свого ставлення до влади батька в родині, тобто ставитиметься з недовірою, ворожістю. І якщо й буде підкорятися, то лише через страх, а не через бажання. Поки влада в Україні була чужою, до того часу виправданим був бунт проти неї. Коли ж деспотична влада падає, тоді найчастіше в Україні настає анархія, або, на думку Б. Цимбалістого, українці не бажають відновлювати над собою владу, оскільки вона асоціюється у них із постійним насильством, страхом. Через це найліпше, коли кожен сам буде собі паном і всі між собою будуть рівними. У такій ситуації рівності не можна допустити, щоб хтось став вище. Через це істотною рисою українців є «анархічність української вдачі», тобто невміння встановити свою владу і її втримати.

Звичайно, всі ці твердження вченого мають досить тенденційний характер і вимагають критичного ставлення і систематичних студій, але не враховувати їх при з'ясуванні чинників формування національного характеру не можна.

Особливо варто прислухатися до слів Б. Цимбалістого про негативні компоненти характеру українців. Серед них автор виокремлював відсутність демократизму та рис, обов'язкових для державотворчого процесу: пошани до авторитету, почуття відповідальності, моральної відваги й справедливості, толерантності, «духу спільноти» тощо. Через відсутність названих ознак українські політичні середовища не мають взаємного світорозуміння, пошани й довіри до себе, не здатні діяти спільно, навіть ворожість до окупантів набуває форми ненависті та агресивності супроти своїх, навіть віра не рятує українців від цього.

Із усіх негативних рис, притаманних українцям, дослідник виділяє «параноїдне думання», що стало для них майже панівним. Свідомість «параноїда» завжди хитка і догматична. У нього забагато страху перед несподіваним, його «Я» відчувається ослабким, щоб дати собі раду з тимчасовим станом непевності й дезорієнтації, що їх приносить кожна несподіванка. На думку «параноїдного» типу, все суспільство – це отара простих собі «дурнів», нездатних глибоко і правильно думати, а єдино правильним є його власні погляди. На думку Б. Цимбалістого, людей «параноїдного» типу в Україні є багато.

Ментальні прояви

Оскільки поняття ментальності символізує глибинний рівень масової свідомості, колективні уявлення людей, їх образ світу, цінності та зразки, які визначають думки, почуття та дії культурних індивідів, у сучасній культурологічній теорії існує плідний підхід розглядати історико-культурний процес як буття різних типів ментальностей, а саме – первісної, античної, середньовічної, ренесансної, ментальності Нового часу, сучасної.

Поняття «тип культури» символізує структуровану культурну цілісність, яка визначається системою реальних цінностей. Підкреслимо, що категорія «тип культури» є досить невизначеною та дискусійною. Проблема культурної типології була в центрі уваги таких дослідників як М. Вебер, П. Сорокін, Г. Зіммель та інші.

Кожен тип культури як історично визначене локальне утворення є досить консервативним. Його сутнісні ознаки (норми, традиції, цінності) формуються та залишаються незмінними протягом століть. Саме цей консерватизм культури визначає її неповторність, унікальність у контексті світової культури. Щоб відчувати себе представником того чи того типу культури, людина повинна підпорядкувати своє життя панівним нормам та цінностям. Кожна людина є носієм культурно визначених характеристик і навпаки – кожен тип культури визначається певним типом особистості. Спосіб життя людини як представника тієї чи тієї культури визначає конкретна система цінностей і світоглядних засад.

Завдання для самостійної роботи (4 год.)

1. З'ясуйте, які чинники впливають на формування менталітету.

Основні терміни і поняття

Ментальність, менталітет (від лат. mens (mentis) – розум, мислення, душевний склад) – сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які формують способи бачення світу та уявлення людей, що належать до тієї або тієї культурної спільноти.

Архетипи (грец. ἀρχή – початок, походження; τύπος – відбиток, форма, зразок) – у широкому розумінні – наскрізні символічні структури культури, що асоціюють певний тематичний матеріал свідомого та підсвідомого функціонування людських цінностей.

Список рекомендованої літератури

1. Бабина Т. Історичні виміри менталітету: своєрідність українського світу. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2012. Т. 20. Вип. 22(2). С. 8–12.
2. Каганець І. Арійський Стандарт: Технологія переходу в Простір волі. Київ-Тернопіль: Мандрівець, 2014. 576 с.
3. Кульчицький О. Риси характерології українського народу. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 2. Київ, 1995. С. 708–718.
4. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: у 2 т. Київ: МАУП, 2007. 331 с.
5. Лук'яненко Л. Де ти, доле України? Київ: Телерадіокомпанія «ІК», 2011. 266 с.
6. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Львів, 1876. 80 с.
7. Сніжко В. Українознавство: природна психо-філософська концепція: монографія. Київ: б.в., 2010. 523 с.
8. Стражний О. Український менталітет: ілюзії, міфи, реальність. Київ: Книга, 2008. 366 с.
9. Українська душа. Нью-Йорк, 1956. 64с.

10. Цимбалістий Б. Параноїдний стиль серед українців (Дещо про патологію українського політичного думання). *Листи до приятелів*. Нью-Йорк, 1967. Ч. 165–167. С. 12–26.
11. Цимбалістий Б. Родина і душа народу. *Українська душа*. Нью-Йорк, 1956. С. 26–43.
12. Чижевський Д. Українська філософія. *Філософські студії*. 1993. №1. С. 48–157.
13. Шаян В. Віра предків наших. Т. 1. Луцьк, 2000. 902 с.

Тема 9. Інформаційний простір як засіб впливу на свідомість (2 год.)

План

1. Поняття про засоби масової інформації (ЗМІ) та їх функції.
2. Дезінформація суспільства та маніпуляція ним через ЗМІ.
3. Способи уникнення дезінформації.
4. Види соціальних мереж та способи поширення інформації (відео, фото, аудіо).

Поняття про засоби масової інформації (ЗМІ) та їх функції

Необхідність усебічної передачі соціальної інформації, яка формує масову свідомість, стала однією з головних причин виникнення ЗМІ. Інші не можуть це робити оперативно, регулярно та у великому масштабі впливати на думку людей. Основною метою діяльності ЗМІ є вплив на суспільну думку. Успіх у вирішенні цього питання пов'язаний з діалектичним поєднанням уже існуючих поглядів та формувального впливу на них.

Згідно із Законом України «Про інформацію» засоби масової інформації (ЗМІ, мас-медіа) – засоби, призначені для публічного поширення друкованої або аудіовізуальної інформації (телебачення, газети, радіо, журнали та Інтернет).

За формою подання інформації мас-медіа поділяються на:

- друковані;
- аудіовізуальні;
- електронні.

Види інформації:

1. Офіційна (державні рішення, резолюції з'їздів і конференцій, промови політичних та державних діячів, заяви політичних партій, громадських організацій чи окремих осіб). Публікують засоби масової інформації. Вона не редагується і має бути опублікована дослівно.

2. Подієва – щоденна інформація про різноманітні події (новини, факти й події внутрішнього та міжнародного життя).

3. Публіцистична – різні аналітичні матеріали, коментарі, оглядові статті чи нариси.

4. Ділова – матеріали з різних галузей знань (медицини, освіти, агрономії тощо, як створені самими спеціалістами, так і взяті в них журналістами у вигляді повідомлень).

5. Довідкова – програми радіо і телебачення, театральні та кіноафіші, розклад руху транспорту тощо.

6. Рекламна – виконує функцію повідомлення та фінансового забезпечення видань.

7. Естетична – різноманітні літературні твори, репродукції живопису й художні фотографії, видрукувані в ЗМІ; музика, вистави, теле- й художні фільми.

Функції ЗМІ – це сукупність обов'язків перед суспільством і характер виконання їх. Вони залежать від способу життя та інформаційних потреб аудиторії.

1. Комунікативна – полягає у формуванні світогляду й громадської думки.

2. Освітньо-пізнавальна – ЗМІ є джерелом ознайомлення з відкриттями у різних галузях знань, новими теоріями, концепціями.

3. Ідеологічна – пов'язана з пропагандою певних життєвих цінностей та їх популяризацією.

4. Організаційна – ЗМІ слугують знаряддям структурної організації суспільства.

5. Культурна – ЗМІ пропагують та поширюють культурні надбання.

6. «Сторожового собаки» – боротьба ЗМІ із суспільними вадами чи хворобами, захист законності й правопорядку від тих, хто намагається їх порушувати, від корумпованого чиновництва та бюрократії.

7. Рекламна – важливий чинник фінансового забезпечення ЗМІ.

8. Розважальна – публікація на сторінках преси кросвордів, анекдотів, гумористичних творів, розважальних програм тощо.

Основні принципи інформаційних відносин:

- гарантованість права на інформацію;
- її відкритість;
- доступність;
- свобода обміну інформацією;
- об'єктивність, вірогідність інформації;
- повнота і точність;
- законність одержання, використання, поширення та зберігання інформації.

Дезінформація суспільства та маніпуляція ним через ЗМІ

ЗМІ, які хочуть добитися від нас вигідних для них рішень, ставлять перед собою завдання нас дезінформувати – відвернути увагу від важливих питань і змін, визначених політичною елітою. Вони користуються багатьма інструментами: безперервним потоком новин, які відволікають, фейків, гучними заголовками та спотворенням інформації. Журналісти, яким платять політики та корпоративні організації, знаходяться під їхнім повним контролем. В обмін на лояльність і гроші такі медіа пишуть те, що вигідно тим, хто їх «годує».

Ноам Хомський, американський філософ, політичний діяч і почесний професор лінгвістики Массачусетського технологічного інституту, склав список 10 найбільш потужних та ефективних стратегій маніпулювання населенням через ЗМІ на основі секретного документу «Безшумна зброя для тихих воєн»:

1. Стратегія відволікання уваги – основний елемент соціального контролю. Цю стратегію використовують для відвернення уваги від важливих питань і змін, а також для запобігання громадського інтересу до основних знань у різних галузях – від науки до економіки. У такій стратегії маніпулятори відволікають нашу увагу на незначні події, зазивають гучними заголовками і діють на простих людських слабкостях. Так, замість новин про науку нам подають містику і гороскопи, а замість політичних новин – мильні опери.

2. Метод «проблема – реакція – рішення» – створити проблему, щоб запропонувати рішення. Цей метод створює проблему, а ситуація викликає певну реакцію в аудиторії. І ось суспільство вже саме вимагає

вжиття заходів, необхідних владі. Наприклад, влада може допустити насильство в містах або організувати теракт для того, щоб громадяни зажадали прийняття законів про посилення заходів безпеки. А на ділі буде проведена політика, яка обмежує громадянські свободи. Або викликати економічну кризу, щоб змусити людей думати, що рішення лежить тільки через порушення їхніх соціальних прав, як «необхідне зло».

3. *Поступова стратегія прийняття.* Щоб схилити людей до неприйняттого рішення, достатньо послідовно цього домагатися. Упроваджувати певну міру поступово, рік за роком. Якби ці зміни відбулися одночасно, вони б викликали революцію.

4. *Посилення почуття власної провини.* Це коли людей змушують повірити в те, що тільки вони самі винні у всіх власних нещастях. Ніби вони відбуваються за браком розумових можливостей людей або прикладених ними зусиль. У результаті – замість того, щоб повстати проти економічної системи, людина починає займатися самознищенням, звинувачуючи в усьому саму себе, що викликає пригнічений стан та згодом бездіяльність.

5. *Відстрочка виконання.* Інший спосіб продавити непопулярне рішення полягає в тому, щоб представити його в як «болюче та необхідне» і домогтися в цей момент згоди громадян на його здійснення в майбутньому. Набагато простіше погодитися на будь-які жертви в майбутньому, ніж сьогодні й зараз. Маса завжди схильна наївно очікувати, що «завтра все буде краще» і що можна буде уникнути жертви. Це дає громадськості більше часу, щоб звикнути до ідеї змін і прийняти її, коли приходить час.

6. *Звернення до народу, як до дітей.* Прийом дуже популярний не лише в політиці, але й у рекламі – використання такої мови, аргументів та інтонації, нібито глядач – маленька дитина або розумово неповноцінна людина. Якщо звертатися до дорослих, як до дітей, то в них буде відсутня критична оцінка, що є характерним для дітей до 12 років.

7. *Більше емоцій!* Використання емоційного аспекту – класичний метод для блокування здатності людей до раціонального мислення,

аналізу та критичного осмислення того, що відбувається. Крім того, використання емоцій дозволяє проникнути в підсвідомість і закласти туди потрібні установки, бажання, страхи або стійкі моделі поведінки.

8. *Тримати людей у невігластві.* Тобто зробити громадськість нездатною зрозуміти технології і методи, використовувані для контролю і поневолення.

9. *Підштовхнути громадськість насолоджуватися посередністю.* Медіа заохочують аудиторію вважати, що модно бути дурним, вульгарним і неосвіченим. Цей спосіб нерозривний із попереднім, оскільки все посереднє в сучасному світі з'являється у величезних кількостях у будь-яких соціальних сферах – від релігії та науки до мистецтва і політики. Скандали, жовта преса, містика, сумнівний гумор і популістичні акції – все добре для досягнення однієї мети: не допустити, щоб люди розширювали свою свідомість.

10. *Вони знають людей краще, ніж самі люди знають себе.* За останні 50 років науковий прогрес призвів до великого розриву між громадськими знаннями та знаннями, які належать домінуючим елітам і управляються ними. Завдяки біології, нейробіології та прикладній психології «система» користувалася цим як фізично, так і психологічно. Система краще познайомилася зі звичайною людиною, ніж сама людина. Це означає, що в більшості випадків система має більшу владу й більшою мірою керує людьми, ніж вони самі.

Способи уникнення дезінформації

Найпростішим прийомом психологічного захисту від пропагандистського «промивання мізків» є *свідоме переривання контактів із джерелом інформації*. Наприклад, час від часу припиняти дивитися телевізор, читати «жовту пресу» і інтернет-ресурси на один-два тижні, щоб відбулося «відновлення» свідомості. Після цього різко підвищується спостережливість і якийсь час людина буде легко помічати, з яких телепередач «стирчать вуха».

Якщо вам потрібна об'єктивна інформація, відправляйтеся в наукову бібліотеку чи архів. Якщо ж хочете отримати порцію реклами і політичної пропаганди, умикайте телевізор, радіоприймач або

комп'ютер чи купіть газету. Тільки часом зупиняйтеся і відфільтруйте власні умовиводи від готових штампів та ілюзій, які щосили намагаються впровадити у вашу свідомість.

Види соціальних мереж та способи поширення інформації (відео, фото, аудіо)

З початку свого заснування та набуття популярності соціальні мережі посіли чільне місце в щоденному житті людини, адже вони забезпечують зв'язок між людьми, незалежно від їхнього місцезнаходження. Також із уведенням таких нових функцій як поширення музики, відео, фото та документів, соціальні мережі остаточно закріпилися в п'ятірці найбільш відвідуваних сторінок у мережі Інтернет. Проте поряд із рядом позитивних наслідків функціонування соціальних мереж можна виділити і негативні. Зокрема, вони все більше впливають на мовлення та свідомість користувачів.

Аналізуючи соціальні мережі в контексті інформаційних війн, варто звернути увагу на психологічні явища, які роблять мережі такими привабливими для інформаційно-психологічного впливу на користувачів. Зокрема, доцільно виокремити такі: явище «Спіраль мовчання» (за Е. Ноель-Нойман); стадний інстинкт у соціальних мережах; довіра всьому опублікованому в мережі; присутність лідерів думок; прагнення самореалізації чи заміни реальності.

Сьогодні соціальні мережі швидко набувають популярності. Щороку кількість користувачів збільшується. Охоплюючи значну і різносторонню аудиторію, соціальні мережі перетворюються на інструментарій ведення інформаційних війн та здійснення впливу на громадськість. Певні позитивні наслідки функціонування мереж у державній сфері все ж таки є. Насамперед, соціальні мережі можуть істотно підвищити ефективність механізмів громадської самоорганізації – тобто сприяти виникненню «громадянського суспільства». Нові форми комунікації держави і суспільства створюють передумови розвитку інститутів і організацій громадянського суспільства, які забезпечують нарощування

соціального капіталу всіх учасників певної комунікації. У той же час відзначимо негативні моменти впливу соціальних мереж на свідомість людини. Користувач комп'ютера схильний до аддикції, тобто залежності від соціальних мереж та Інтернету загалом, адже при використанні мережі він знаходиться в зміненому стані свідомості – своєрідному психологічному трансі, у якому реальність набуває нечітких рис і зливається з віртуальністю. А це сприяє несвідомому засвоєнню всього, що дає нам мережа – новин, повідомлень, фотографій, відео. І, користуючись певними методами, можна легко переконати звичайного користувача в будь-чому, незалежно від його соціального статусу чи місцезнаходження.

Завдання для самостійної роботи (4 год.)

1. *Проаналізуйте, якими соціальними мережами ви користуєтесь, скільки часу витрачаєте щодня та який контент найчастіше «споживаєте».*

Основні терміни і поняття

Засоби масової інформації (мас-медіа) – інститути та форми публічного й відкритого поширення інформації для широкого кола користувачів, що здійснюють за допомогою технічних засобів.

Інформація – відомості про навколишній світ, які підвищують рівень обізнаності людини. Інформація має нести людині нові знання.

Інформаційний процес – процес, унаслідок якого відбувається приймання, обмін та використання інформації.

Список рекомендованої літератури

1. Бойко Г. Віртуальність як частина життєдіяльності людини сучасності [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://intkonf.org/boyko-ga-virtualnist-yak-harakteristika-zhittediyalnostilyudini-21-stolittya>.
2. Гвоздик О. Соціальні мережі – вільний обмін думками чи маніпулювання свідомістю? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://xpress.sumy.ua/article/society/5700>.

3. Почепцов Г. Інформаційна війна як інтелектуальна війна [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/13303>.
4. Сибиряков С. Соціальні медіа як середовище архетипного впливу на масову свідомість [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2013-1/doc/4/08.pdf>.

Тема 10. Українці і світ (2 год.)

План

1. Українська діаспора – генетичний скарб.
2. Світова культурна взаємодія.

Українська діаспора – генетичний скарб

Складні і неоднозначні процеси розвитку українського етносу, тривалої його розірваності, а зрештою, – відсутність внутрішньої консолідації, негативний вплив зовнішніх факторів спричинили те, що сьогодні майже третина українців опинилася поза межами своєї історичної батьківщини. За офіційними даними та підрахунками й оцінками українських громадських організацій і церковних об'єднань, у країнах поселення українських громад нині мешкає близько двадцяти мільйонів іноземних громадян українського походження (це число не враховує заробітчани-мігрантів, переважно нелегалів, кількість яких становить від трьох до семи мільйонів осіб). Вони живуть у близько ста країнах світу.

Усіх українців, які проживали й проживають поза межами України, зазвичай називають терміном «українська діаспора». Отже, стрижнем поняття «українська діаспора» є фіксація факту перебування певної частини української етнічної спільноти за межами території її ядра – України.

Світова культурна взаємодія

У зв'язку з розширенням сфери спілкування виникає потреба в налагодженні міжнародних контактів, що передбачає не тільки подолання мовного бар'єру, але й формування готовності до міжнародного діалогу, розуміння культурної самобутності інших людей, визнання правомірності іншого бачення реальності й оволодіння новою концептуальною картиною світу, що вможлиблює розуміння соціальної дійсності й культури.

Сучасні глобальні суспільно-політичні й економічні зміни викликають значний інтерес до культури інших народів як визначальної умови реалізації творчого потенціалу особистості й

суспільства, форми ствердження самотності народу й основи духовного здоров'я нації, міжкультурних контактів, що розвиваються сьогодні в специфічному культурноінтеграційному і соціально-психологічному контексті.

Привертають увагу погляди науковців (Ю. Дешерієва, Н. Паперна, Л. Харченкова та ін.) на виокремлення таких аспектів діалогу культур:

- *білінгвістичний* – розробка проблем інтерференції (лінгво- і соціокультурної), кодового переключення, мовного дефіциту, конвергенції і дивергенції культур тощо;

- *прагматичний* – розробка лінгвопрагматики при дослідженні міжкультурної комунікації (специфіка взаємодії різнонаціональних комунікантів, особливості реалізації інтенцій учасників діалогу культур тощо);

- *когнітивний* – дослідження когнітивних особливостей шляхом сприйняття і розуміння мови й культури різними національними контингентами суб'єктів учіння;

- *аксіологічний* – виявлення оцінювальних характеристик, які «приписуються» явищам мови і культури, що вивчаються представниками різних національних культур;

- *естетичний* – розкриття шляхів естетичного осягнення мови і культури різних національностей.

Своєрідним типом міжкультурної комунікації в контексті діалогу культур є викладання іноземних мов, де культурна взаємодія представників різних лінгвокультурних спільнот може бути як безпосередньою (прямі контакти), так і опосередкованою (робота з текстом, твором як абстрактною моделлю іншої культури), може будуватися також на внутрішньому діалогові свідомості і мислення людини з уявним світом та іншими людьми (наприклад, ідентифікація себе з образами художніх творів).

Зміст міжкультурної комунікації базується на інтеграції трьох найважливіших складових: мови, що відображає культуру народу; культури, що передає особливості суспільно-історичних умов; особистості, яка формується під час освітньої і соціальної діяльності.

Завдання для самостійної роботи (4 год.)

1. *Визначте, скільки хвиль еміграції українського населення виокремлюють дослідники.*
2. *Опишіть, з якими культурами найчастіше взаємодіє українська. У чому проявляється ця взаємодія.*

Основні терміни і поняття

Діаспора (або діаспора, грец. διασπορά – «розсіяння») – етнічна, в першу чергу релігійна (конфесійна) та мовно-культурна спільнота або сукупність індивідів, які існують та зберігаються за межами свого материнського регіону, і котрі усвідомлюють свою генетичну або духовну з ним єдність.

Міжкультурна комунікація – це взаємодія культур, що здійснюється в певному просторі і часі, де феномен культури розглядається як родове поняття, культурні контакти набувають різних форм, які знаходять своє вираження в дотикові, взаємовідношенні, синтезі, доповнюваності й діалогові.

Список рекомендованої літератури

1. Антропокультурні чинники європейського вибору України: [монографія] / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; [Є. І. Андрос, Г. І. Шалашенко, В. П. Загороднюк та ін.; відп. ред. Є. І. Андрос]. Київ: Наук. думка, 2014. 300 с.
2. Богуславський О. Українська військово-політична еміграція у світлі публіцистики Симона Петлюри. *Журналістика*. 2008. № 7. С. 115-123.
3. Винар Л. Юліян Бачинський – видатний дослідник української еміграції. Укр. іст. т-во. Мюнхен; Нью-Йорк: Logos, 1971. 16 с.
4. Гром'як Р. Еміграція, діаспора, художня література: грані проблеми, аспекти дослідження, Тернопіль, 1997. С. 247-251.
5. Енциклопедія українознавства: В 10 томах / Головний редактор Володимир Кубійович. Париж, Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954 – 1989.

6. Євтух В., Попок А., Трощинський В. та ін. Закордонне українство: сутність, структура, самоорганізація. Підручник. К.: Альтерпрес, 2011. 304 с.
7. Заставний Ф. Д. Українська діаспора: розселення українців у зарубіжних країнах. Львів: Світ, 1991. 120 с.
8. Історія української іміграції в Америці: збереження культурної спадщини / текст М. Куропась; пер. на укр. мову В. Павловський; Нью-Йорк: б.в., 1984. 99 с.
9. Козак А. Міжкультурна комунікація в контексті діалогу культур. *Наукові записки*. Серія: філологічні науки. 2013. Випуск 118. С. 106–110.
10. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: у 2 т. Київ: МАУП, 2007. 331 с.
11. Мости в Україну / Укладачі: Володимир Білецький, Віра Боднарук, Богдан Боднарук. Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2005. 116 с.
12. Трощинський В. Українці в світі. К.: Альтернативи, 1999. 260 с.
13. Український Науковий Інститут Гарвардського Університету. Українці в американському та канадському суспільствах. Соціологічний збірник, за ред. В.Ісаєва. Кембрідж, 1976.
14. Чорний С. Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр. Київ, 2002.

ПІДГОТОВКА ПРЕЗЕНТАЦІЇ

Індивідуальне навчально-дослідне завдання (ІНДЗ) – вид позааудиторної індивідуальної роботи студента навчального, навчально-дослідного чи проектно-конструкторського характеру, який використовують під час вивчення програмового матеріалу навчального курсу.

Мета ІНДЗ – самостійне вивчення частини програмового матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з навчального курсу, розвиток самостійної роботи.

Індивідуальне навчально-дослідне завдання з курсу «Україна: історія, культура, ментальність» має бути оформленим у вигляді комп'ютерної презентації (набір кольорових слайдів, підготовлених з використанням програми Power Point і призначених для розкриття однієї теми). Кожен слайд повинен містити довільну текстову, графічну, відеоінформацію, анімацію, звук, діаграми та графіки, табличні або інші матеріали.

Презентацію використовують при доповіді на семінарському занятті для глибшого розкриття того чи того аспекту теми.

Презентація повинна містити такі основні елементи:

- титульний слайд (тема, група, факультет, ПІБ);
- план;
- вступ;
- розділи;
- висновки;
- список використаних джерел та літератури (повинен бути з докладним зазначенням вихідних матеріалів (звідки взяли ілюстрації, звуки, тексти, посилання). Крім електронних адрес, потрібно вказувати і друковані видання).

Кожний слайд повинен містити заголовок, кожне зображення та таблиці повинні бути підписані. Не потрібно перенасичувати слайди текстом; використовуйте зображення, схеми, таблиці, діаграми, аудіо- та відеоматеріали тощо. Обсяг – 15-20 слайдів.

Вимоги до структури та змісту навчального матеріалу:

Вимоги до структури та змісту навчального матеріалу:

- викладайте матеріал стисло, з максимальною інформативністю тексту;
- використовуйте короткі та змістовні заголовки;
- важливі відомості (наприклад, висновки, визначення, правила тощо) подавайте крупним та виділеним шрифтом і розташовуйте в лівому верхньому куті екрана;
- кожній ідеї відводьте окремий абзац;
- використовуйте табличні форми запису даних (діаграми, схеми) для ілюстрації важливих фактів, щоб подати матеріал компактно і наочно;
- графіка має органічно доповнювати текст;
- пояснення розташовуйте якнайближче до ілюстрацій, з якими вони мають одночасно з'являтися на екрані;
- усі текстові дані ретельно перевірте на відсутність орфографічних, граматичних і стилістичних помилок, дотримуйтеся прийнятих правил скорочень;
- форма представлення інформації повинна відповідати рівню знань слухачів.

ІНДИВІДУАЛЬНЕ НАУКОВО-ДОСЛІДНЕ ЗАВДАННЯ (ПРЕЗЕНТАЦІЯ)

1. Становлення української нації: історичний процес.
2. Ключові події історії, що вплинули на формування української культури, світогляду та національного характеру.
3. Традиції українського національного державотворення.
4. Становлення української модерної нації.
5. Українська етнологія: теорія та історія.
6. Концепції походження українського народу.
7. Соціальна структура нації.
8. Генеалогія України (від трипільців до сучасних українців).
9. Homo Sovieticus.
10. Українська культура як елемент самовираження народу.
11. Історія української культури.
12. Форми та засоби культурного самовираження українців (музика, живопис, кіно тощо).
13. Експансія «маскультури» та її вплив на сучасне українське суспільство.
14. Українські народні звичаї та обряди.
15. Давні вірування українців.
16. Християнство як державна релігія (від 988 року до сьогодні).
17. Народні символи та забобони українців.
18. Українська народна медицина.
19. Фольклор України.
20. Традиціоналізм, народна психологія і філософія.
21. Поняття «ментальності»: виникнення, трактування, характеристика, суперечності.
22. Чинники, що впливають на формування ментальності.
23. Поняття та види засобів масової інформації (ЗМІ).
24. Дезінформація та маніпуляція суспільством через ЗМІ.
25. Види соціальних мереж та способи поширення інформації (відео, фото, аудіо).
26. Способи уникнення дезінформації.
27. Українська діаспора – генетичний скарб.

28. Світова культурна інтеграція. Міжнаціональна ментальна взаємодія.
29. Територіальна ізоляція українського народу.
30. Власна тема (після узгодження із викладачем).

ПІДГОТОВКА ДО ЗАЛІКУ

Заліки є підсумком самостійної роботи студента впродовж семестру або навчального року. Щоб успішно скласти залік з навчальної дисципліни «Україна: історія, культура, ментальність», необхідно систематично і наполегливо працювати над засвоєнням матеріалу протягом усього семестру. Послаблена, епізодична робота над матеріалом програми не дає очікуваних результатів, тому студент, який прагне пройти підсумковий контроль та успішно скласти залік має від першого заняття ретельно виконувати всі завдання.

Студенти складають залік за рахунок накопичених балів за семінарські заняття, підсумковий контроль та виконання і захист ІНДЗ. Для підготовки до заліків окремі дні, як правило, не відводять. Не можна обмежуватися лише конспектами лекцій, варто опрацювати потрібні навчальні посібники, рекомендовану літературу.

Послідовність підготовки до контрольних заходів має бути така: уважно прочитати й усвідомити суть вимог конкретного питання програми; ознайомитися з конспектом; уважно опрацювати необхідний навчальний матеріал за навчальними посібниками та рекомендованою літературою. В окремому зошиті на кожне питання програми варто скласти стислий план відповіді в логічній послідовності і з фіксацією необхідного ілюстративного матеріалу (приклади, малюнки, схеми, цифри).

Якщо окремі питання програми залишаються незрозумілими, їх необхідно написати на полях конспекту, щоб з'ясувати на консультації у викладача. Найважливішу інформацію варто позначати іншим кольором, це допомагає краще їх запам'ятати.

Потрібно поступово переходити від повторення матеріалу однієї теми до іншої. Коли ж повторено й систематизовано весь навчальний матеріал, необхідно переглянути його ще раз уже за своїми записами, перевіряючи подумки, як засвоєно логіку розкриття кожної теми, як зафіксовано в пам'яті основні факти, формули, ілюстративний матеріал, чим і як можна доповнити окремі питання.

Студентам потрібно знати загальні вимоги до оцінки знань і виявляти:

- 1) розуміння та ступінь засвоєння питання, повноту, яка вимірюється кількістю програмних знань про об'єкт, який вивчають;
- 2) глибину, яка характеризує сукупність зв'язків між знаннями, що їх усвідомлюють студенти;
- 3) ступінь усвідомлення та висвітлення проблеми;
- 4) ознайомлення з основною літературою з предмета, а також із сучасною періодичною українською та зарубіжною літературою за спеціальністю;
- 5) логіку, структуру, стиль відповіді й уміння студента захищати науково-теоретичні положення, усвідомленість, узагальненість, конкретність;
- 6) гнучкість, тобто вміння самостійно знаходити приклади застосування цих знань;
- 7) міцність знань.

При підготовці до заліку студенти повинні керуватися навчальною програмою.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ КУРСУ

1. «Батьком» історії вважають...

- А) Арістотеля;
- Б) Сократа;
- В) Геродота;
- Г) Цицерона.

2. Бойки, лемки, гуцули, поліщуки – це...

- А) титульні нації;
- Б) етнічні групи;
- В) племена;
- Г) родові общини.

3. Виберіть головне релігійне свято християн.

- А) Пасха;
- Б) Різдво;
- В) Покрова;
- Г) Новий рік.

4. Виберіть конфесію, яка є найпоширенішою в Україні.

- А) Свідки Єгови;
- Б) Православна Церква;
- В) рух Харе Крішна;
- Г) Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони).

5. Головна урочиста брама давнього Києва, видатна пам'ятка архітектури часів Київської Русі – це...

- А) Золоті ворота;
- Б) Змієві вали;
- В) Лядські ворота;
- Г) Десятинна церква.

6. Діаспора – це...

- А) етнічна, в першу чергу релігійна (конфесійна) та мовно-культурна спільнота або сукупність індивідів, які існують та зберігаються за межами свого материнського регіону, і котрі усвідомлюють свою генетичну або духовну з ним єдність;
- Б) сукупність політично суб'єктивних громадян різних національностей, що здійснюють колективні національні інтереси через механізм власної політичної організації – держави;
- В) самодостатня соціальна система, основою якої є взаємні стосунки людей, що складаються в процесі реалізації особистих потреб кожного;
- Г) стійке соціальне угруповання людей, що виникло упродовж тривалого історичного розвитку на певній території, де люди мають власну біологічну складову (раса, спільне походження), мову, культуру, усвідомлення власної єдності та відмінності від інших етносів.

7. Етнографічна група, яка проживає по обох боках Карпатського хребта і державних кордонів України...

- А) Лемки;
- Б) Бойки;
- В) Подоляни;
- Г) Гуцули.

8. Засновниками Києво-Печерського монастиря були...

- А) Антоній та Феодосій;
- Б) Борис і Гліб;
- В) Кирило і Мефодій;
- Г) Нестор та Варлаам.

9. Засновником української композиторської школи був...

- А) П. Сокальський;
- Б) М. Аркас;
- В) М. Лисенко;
- Г) А. Ведель.

10. Землеробські вірування давніх слов'ян пов'язані з культом...

- А) Сонця;
- Б) Місяця;
- В) Венери;
- Г) Марса.

11. З'ясуйте, які етнологічні терміни є синонімічними до поняття «національна група»

- А) етнічна група;
- Б) титульна нація;
- В) етноконфесійна група;
- Г) дисперсна група.

12. Коли відбулося хрещення Київської Русі?

- А) у 988 році;
- Б) у 1025 році;
- В) у 1200 році;
- Г) у 889 році.

13. Культура умовно поділяється на...

- А) матеріальну і господарську;
- Б) матеріальну і духовну;
- В) релігійну та етичну;
- Г) духовну і побутову.

14. Культурний розвиток сучасної України визначається такими чинниками:

- А) поглибленням зв'язків української культури з культурою діаспори;
- Б) зростанням інтересу до джерел історії та культури України, розвитком краєзнавчих та народознавчих досліджень;
- В) появою нових культурних течій та рухів;
- Г) усі варіанти вірні.

15. Монотеїзм – це...

- А) віра у надприродну силу, що править світом;
- Б) віра у багатьох богів;
- В) віра в духів;
- Г) віра в єдиного бога.

16. На якій визначній пам'ятці присягає на вірність Україні та українському народу новообраний Президент?

- А) Остромирове Євангеліє;
- Б) Острозька Біблія;
- В) Пересопницьке Євангеліє;
- Г) Мстиславове Євангеліє.

17. Назва «Україна» в літописі вперше згадується у...

- А) 1132 році;
- Б) 1187 році;
- В) 1199 році;
- Г) 1240 році.

18. Нацією називають...

- А) частку великого народу, яка компактно чи розсіяно проживає на корінній території іншого народу;
- Б) розвинутий в економічному і культурному відношенні народ, який вирізняється поміж інших своєю мовою, країною проживання, організацією державно-політичного життя, національною свідомістю і особливостями менталітету;

- В) частку великого народу, яка в багатьох відношеннях – культури, побуту, мови – помітно відрізняється і сама усвідомлює свою субетнічну особливість;
- Г) тип спільноти людей, що об'єднані спільним походженням, мовою, вірою і звичаями, історичний тип етнічної спільноти, стадія еволюції етносу, що ґрунтується на родових взаєминах та суспільному поділі праці, які визначають розрізненість племен за територією, мовою, культурою, організацією життєдіяльності.

19. Особливістю козацького менталітету є...

- А) Вільний дух, войовничість;
- Б) Працелюбність, уміння пристосовуватися;
- В) Кочовий спосіб життя, набожність;
- Г) Уміння підкорюватися та співпрацювати.

20. Пантеон східнослов'янських богів очолював

- А) Ярило;
- Б) Зевс;
- В) Марс;
- Г) Перун.

21. Перша кам'яна церква Київської Русі

- А) Кирилівська церква в Києві;
- Б) Софійський собор;
- В) Десятинна церква в Києві;
- Г) П'ятницька церква у Чернігові.

22. Позначте термін, який стосується духовного життя давніх українців

- А) капище;
- Б) дружинники;
- В) полюддя;
- Г) уроки.

23. Політеїзм – це...

- А) віра у надприродну силу, що править світом;
- Б) віра в єдиного бога;
- В) віра у багатьох богів;
- Г) віра в духів.

24. Популярні музичні українські гурти 90 – 00-х років ХХ століття

- А) «Океан Ельзи», «Воплі Відоплясова»;
- Б) «Друга Ріка», «Арія»;
- В) «Наутилус Помпіліус», «ДДТ»;
- Г) «Кіно», «Сектор газа».

25. Православний храм символізує

- А) корабель;
- Б) купол;
- В) острів;
- Г) міст.

26. Прочитайте визначення і позначте поняття, що відповідає його змістові: «Зображення, виконані на дошках, якими оздоблювали храми»

- А) ікони;
- Б) натюрморти;
- В) пейзажі;
- Г) портрети.

27. Різновид медіа, що орієнтований на одночасну передачу інформації великим групам людей

- А) Засоби масової інформації;
- Б) Телефонний зв'язок;
- В) Телебачення;
- Г) Газети.

28. Саркастичний та критичний термін, що вживається до середньостатистичної людини, яка народилася у Радянському Союзі і котра сприймає навколишній світ, використовуючи виключно систему міфів Радянського Союзу...

- А) Козак;
- Б) Хохол;
- В) Homo Sovieticus;
- Г) Лицар.

29. Символами України є

- А) тополя і калина;
- Б) береза і ожина;
- В) жолудь і мак;
- Г) пшениця і липа.

30. Система лікування захворювань, яка ґрунтується на уявленнях про їхнє надприродне походження: внаслідок впливу наврочення, прокльонів, вселення злих духів тощо...

- А) знахарство;
- Б) медицина;
- В) заклинання;
- Г) шаманство.

31. Ким була Соломія Крушельницька?

- А) співачкою;
- Б) поетесою;
- В) балериною;
- Г) художницею.

32. Співжиття однієї жінки з декількома чоловіками носить назву

- А) полігінія;
- Б) поліандрія;
- В) патріархальна сім'я;
- Г) пуналуальна сім'я.

33. Сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які формують способи бачення світу та уявлення людей, що належать до тієї або іншої культурної спільноти

- А) Ментальність;
- Б) Культура;
- В) Релігія;
- Г) Міфологія.

34. Термін «ментальність» у науковий обіг був запроваджений науковцем

- А) Л. Леві-Брюлем;
- Б) Л. Февром;
- В) І. Кантом;
- Г) М. Блоком.

35. Трипільську культуру відкрив

- А) В. Хвойка;
- Б) М. Грушевський;
- В) М. Максимович;
- Г) Б. Мозолевський.

36. Трипільці будували поселення у формі

- А) квадрата;
- Б) ромба;
- В) прямокутника;
- Г) кола.

37. У давній слов'янській міфології бог-громовержець це

- А) Хорс;
- Б) Перун;
- В) Дажбог;
- Г) Симаргл.

38. Українська Автокефальна Православна Церква проголосила про своє відновлення, як незалежної помісної церкви у
- А) травні 1920 р.;
  - Б) травні 1918 р.;
  - В) липні 1917 р.;
  - Г) червні 1922 р.
39. Упереджене викладення фактів, підміна понять – це
- А) дезінформування;
  - Б) маніпуляція;
  - В) критика;
  - Г) психоаналіз.
40. Упередження, що полягає у тому, що індивід приймає за реальність невідомі сили, здатні провіщати події і навіть впливати на них
- А) забобон;
  - Б) ритуал;
  - В) віра;
  - Г) маніпуляція.
41. Характерними рисами реалізму є
- А) зображення подій у сатиричній формі;
  - Б) зображення подій, викликане уявою, фантазією автора;
  - В) правдиве зображення реальної дійсності;
  - Г) зображення міфічних образів.
42. Хто вперше вжив термін «культура»?
- А) Цицерон;
  - Б) Арістотель;
  - В) Сократ;
  - Г) Демокріт.

43. Центральною мозаїкою Софійського собору є

- А) Ангел – золоті власи;
- Б) Вишгородська Богоматір;
- В) Спас Нерукотворний;
- Г) Богоматір Оранта.

44. Центром українського національного відродження на початку ХІХ століття було місто

- А) Київ;
- Б) Львів;
- В) Полтава;
- Г) Харків.

45. Що таке євхаристія?

- А) одна з головних молитов;
- Б) таїнство хрещення в християнстві;
- В) таїнство причастя в християнстві;

46. Що таке магія?

- А) віра в існування спільного предка;
- Б) сукупність релігійних заборон;
- В) сукупність культових практик, що засновані на вірі в можливість впливу людини на надприродні сили;
- Г) сукупність міфів.

47. Як називається священна книга християн?

- А) Талмуд;
- Б) Біблія;
- В) Коран;
- Г) Трипітака.

48. Як називають форму вірувань в існування міфічного тваринного чи рослинного предка роду?

- А) табу;
- Б) магія;
- В) анімізм;
- Г) тотемізм.

49. Яка форма вірувань, панувала у багатьох народів стародавнього світу, які переходили до землеробства (у трипільців та ін.)?

- А) культ неба;
- Б) Шаманізм;
- В) анімізм;
- Г) культ Богині-Матері.

50. Якого походження є термін «культура»?

- А) українського;
- Б) латинського;
- В) китайського;
- Г) візантійського.